T.C.

SELÇUK ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI

DİNLER TARİHİ BİLİM DALI

GAZALİ'NİN ESERLERİNDE YAHUDİLİĞE YAKLAŞIMI

DANIŞMAN

Prof. Dr. Mehmet AYDIN

HAZIRLAYAN

Ayşe YAVUZ YÜKSEL

KONYA–2007

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER ---------- **I**

KISALTMALAR ---------- **III**

ÖNSÖZ ---------- **IV**

GİRİŞ ---------- **1**

İMAM-I GAZALİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ ---------- **1**

HAYATI ---------- 1
ESERLERİ ---------- 5

I. BÖLÜM ---------- **11**

İMAM-I GAZALİ'NİN YAHUDİ TARİHİNE VE IRKINA YAKLAŞIMI ------- **11**

A. GAZALİ'NİN PEYGAMBERLER HAKKINDA VERDİĞİ BİLGİLER --------- 11
1. Hz. İbrahim ---------- *11*
2. Hz. Yakup ve Hz. Yusuf ---------- *13*
3. Hz. Musa ---------- *14*
4. Hz. Davud ---------- *18*
5. Hz. Zekeriya ve Hz. Yahya ---------- *18*
6. Hz. İsa ---------- *18*
B. İMAM-I GAZALİ'NİN YAHUDİLİK TARİHİYLE İLGİLİ DİĞER KİŞİLER HAKKINDA VERDİĞİ BİLGİLER ---------- 19
1. Firavun ---------- *19*
2. Karun ---------- *19*
3. Belam b. Baura ---------- *20*
4. Üzeyir ---------- *21*

II. BÖLÜM ---------- **22**

İMAM-I GAZALİ'NİN YAHUDİ İNAÇLARINA YAKLAŞIMI ---------- **22**

A. YAHUDİLERİN TUTUM VE DAVRANIŞLARI İLE İLGİLİ GAZALİ'NİN GÖRÜŞLERİ ---------- 22
B. YAHUDİLERİN KUTSAL KİTAPLARI HAKKINDA İMAM-I GAZALİ'NİN VERDİĞİ BİLGİLER ---------- 33
C. İMAM-I GAZALİ'NİN EHLİ KİTAP HAKKINDA VERDİĞİ BİLGİLER ------ 35

III. BÖLÜM ---------- **40**

HZ. MUHAMMED VE SONRASI DÖNEMDE YAHUDİLER ---------- 40
A. İMAM-I GAZALİ'YE GÖRE HZ. MUHAMMED DÖNEMİ VE YAHUDİLER 40
1. İmam-ı Gazali'nin Hz. Muhammed Hakkında Yahudiliğe Bağlı Olarak Verdiği Bilgiler ---------- *40*
2. İmam-ı Gazali'ye Göre, Sosyal ilişkiler Açısından Hz. Muhammed'in Yahudilerle Münasebeti ---------- *43*
3. İmam-ı Gazali'ye Göre, Hz. Muhammed'in Yahudilikle İlgili Ashabını Bilgilendirmesi ---------- *46*
4. İmam-ı Gazali'ye Göre Hz. Muhammed'in Yahudilik Tarihiyle İlgili Peygamberler Hakkında Bilgi Vermesi ---------- *47*

5. Hz. Muhammed'in Yahudilikle İlgili Verdiği Hükümlere İmam-ı Gazali'nin Bakışı ---------- *49*
B. HZ. MUHAMMED VE SONRASI DÖNEMDE YAHUDİLERLE İLGİLİ KONULAR HAKKINDA İMAM-I GAZALİ'NİN VERDİĞİ BİLGİLER ---------- 51
IV. BÖLÜM ---------- 53
İSRAİLOĞULLARI HAKKINDAKİ KISSALARIN İMAM-I GAZALİ TARAFINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ---------- 53
V. BÖLÜM ---------- 57
İMAM-I GAZALİ'NİN YAHUDİLERLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ ---------- 57
SONUÇ ---------- 66
BİBLİYOGRAFYA ---------- 68

KISALTMALAR

a.e	Aynı eser
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
bkz.	Bakınız
çev.	Çeviren
c.	Cilt
dip.	Dipnot
H.	Hicri
Hz.	Hazreti
İhya U.	İhya'u Ulum'id-Din
M.Ö.	Milattan Önce
M.S.	Milattan Sonra
s.	Sayfa
Ö.	Ölümü
tsz	Tarihsiz
Vd.	Ve diğerleri
v.s.	Vesaire
Yy.	Yüzyıl
Yay.	Yayınları

ÖNSÖZ

Dinler Tarihi Yüksek Lisans derslerine başladığım zaman Yüksek Lisans Tezimin konusuyla ilgili herhangi bir fikre sahip değildim. Ders aşamasından sonra derslerde kazandığımız tecrübelerin de yardımıyla tez konumla ilgili bazı şeyler kafamda belirmeye başladı. Bunlar arasında İslam dünyasındaki ehli kitapla ilgili çalışmalar kafamda iyice belirginleşerek bu konuda bir tez hazırlamayı düşündüm. Danışman hocam Prof. Dr. Mehmet AYDIN Bey'le bu konuyu istişare ettim. Hocamın da yönlendirmesiyle İslam âleminin güzide ilim adamlarından biri olan " Gazali'nin Eserlerinde Yahudiliğe yaklaşımı" ile ilgili görüşleri üzerinde bir tez hazırlamaya karar verdim. Böyle bir çalışmanın hem beni ilmi açıdan geliştireceğini, hem de Türkiye de böyle bir çalışma yapılmadığı için bilim dünyamıza önemli bir katkı sağlayacağını düşündüm.

Böyle bir çalışmadaki hedefim İmam-ı Gazali gibi bir şahsiyetin eserlerinde Yahudiliğe yaklaşımı konusunu açıklığa kavuşturmaktı. Ancak konunun içine girdikçe Gazali'nin bu konuda bazen net, bazen de mübhem, bazen de sukutla konuları ifade ettiğini gördüm.

Konuya ilk önce İmam-ı Gazali'nin eserlerini incelemekle başladım. Gazalinin bütün eserlerinin konumla ilgili olmadığını gördüm. Gazali'nin konumla ilgili eserleri üzerinde geniş bir tasnife gittim ve tezimle alakalı yerleri belirleyerek bunları çalışma konumun içine yerleştirdim.

Bu arada bu konuyla ilgili yabancı literatürleri de taradım. Bu konumla ilgili yapılan çalışmalardan da istifade etme yoluna gittim.

Çalışmamda hakim olan metodoloji deskriptif (tasvirci metot) olduğu halde; yer yer Yahudi kutsal kitapları ile Gazali'nin kullandığı İslami kaynaklardaki bilgileri mukayese yaptım.

Çalışmam esnasında bana gerekli desteği veren danışman hocam Prof. Dr. Mehmet AYDIN Bey'e ve yabancı literatürün taranmasında yardımcı olan Cengiz DEMİR ve Elif DEMİR'e teşekkürü burada bir borç biliyorum.

Ayşe YAVUZ YÜKSEL

KONYA–2007

GİRİŞ

İMAM-I GAZALİ'NİN HAYATI VE ESERLERİ

HAYATI

Genel olarak el-Gazali nispetiyle tanınan Ebu Hamid Muhammed İbn Muhammed İbn Muhammed İbn Tavus Ahmet et-Tusi eş-Şafi, 450/1058'de Horasan'da şimdiki Meşhed kenti civarında Tus kentinin iki kasabasından biri olan Taberan'da doğdu. Kendisi İslam'ın Delili (Huccet'ül İslam) Dinin Süsü (Zeynu'd-Din) ve Dinin Yenileyicisi (Müceddid) olarak anılmaktadır.[1]

Doğduğu kasabaya nisbetle Tusi diye anılmakla birlikte onun adını bile unutturacak derecede meşhur olan nisbesi Gazzali'dir. (Gazali) yazılışları aynı olan bu iki nisbeden hangisinin doğru olduğu meselesi esli kaynaklarda ve yeni araştırmalarda tartışılmış fakat kesin bir sonuca varılmamıştır. İzzeddin ibnul'l-Esir, Safedi, Ahmed b. Muhammed el-Feyyumi gibi tarihçiler, Gazali diye okuyuşu kabul ederler. Buna karşılık eski tarih ve tabakat müelliflerinin büyük çoğunluğuna göre Ebu Hamid, babasının mesleğine (gazzal –yün eğirici) nisbetle Gazali diye anılmıştır.[2]

Babası kendi dükkânında yün eğirerek ve satarak geçinirdi. Ölüm döşeğinde iken oğulları Muhammed Ahmet'i arkadaşlarından mutasavvıf bir zata teslim etti. Babalarının ölümünden sonra vasileri onları büyüttü, yazı öğretti ve ilim öğrenmelerine azami dikkati sarf etti. Babalarından kalmış olan pek az miktardaki malları bitince, eğitim ve öğretimleri baba dostuna zor gelmeye başladı. Bunun üzerine baba dostu kendilerine "sizin mallarınızın tamamını size sarf ettim ve bitirdim. Ben ise dünyadan

---

[1] Şerif, M. M., İslam *Düşünce Tarihi,* Türkçe Baskı Editörü: Mustafa Armağan, İnsan Yay. , İstanbul, 1990, c. II, s. 203.
[2] Çağrıcı Mustafa, *"Gazzali",* Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, 1988, cilt 13, s. 489.

alakasını kesmiş biriyim. Onun için bir servetim yoktur ki, sizin için sarf edebileyim. Bu nedenle sizin için en uygun şey, ilim talebesi olmanı hasebiyle her şeyinizi karşılayacak bir medreseye yazılmanızdır. Böylece vaktinizi çok kıymetli bir şeyle değerlendirmiş olursunuz." Bu tavsiye üzerine, onlar da bir medreseye yazılarak tahsillerine devam ettiler. Böylelikle yükselmelerinin temeli burada atılmış oldu.[3]

İleri düzeydeki ilköğrenimine, 465'te (1073) Ahmet İbn. Muhammed er-Razhani adlı âlimden fıkıh dersleri alarak Tus'da başlayan Gazali daha sonra Gürcan'a giderek burada İsmailî denilen bir zatın öğrencisi oldu. Taceddin es-Subkî, bunun İmam Ebu Nasr el-İsmailî olduğunu kaydediyorsa da gerek aynı müellif gerekse Abdülkerim es-Sem'anî Ebu Nasr'ın Gazali'nin doğumundan kırk beş yıl önce (405/1014) vefat ettiğini kaydetmişlerdir. Ferid Cebr, Gazali'nin ilk hocasının 487'de (1094) vefat eden Ebu'l-Kasım İsmail b. Mes'ade olabileceğini ileri sürer. Bu ihtimal doğru kabul edilir. Sem'ani'nin de bu zatın hadisle uğraştığı yolunda verildiği bilgi dikkate alınırsa Gazali yaygın görüşün aksine sadece fıkıh tahsil etmediği, en azından fıkıhla birlikte hadis de okuduğu ve sonuç olarak onun Gürcan'dan döndükten sonra ezberlediği notların tamamının veya bir kısmının hadislerden oluştuğu düşünülebilir. Böylece Gazali'nin öğrenim metoduna yöneltilen, esasen onun daha sonra ulaşacağı mütefekkir kişiliğiyle de bağdaşmayan ezbercilik ithamının gerekçesi de ortadan kalkmış olur.[4]

Gürcan'a döndükten sonra Gazali, bir müddet Tus'da kaldı ve muhtemelen bu dönemde Yusuf en-Nessac'ın irşadıyla tasavvufu inceledi ve muhtemelen bazı sufiyane tecrübeleri bu dönemde edindi. Yirmi yaşlarında iken Nişabur'daki Nizamiye Medresesi'ne giderek "İmamu'l-Haremeyn" olarak tanınan Ebu'l-Maali el-Cüveyni'den ders okudu. İmam, gününün en temayüz etmiş Eş'ari kelamcısıydı ve Eş'ari'nin

[3] Gazali, *İhya'u Ulumi'd-Dîn (I-V),* Ter: Ali Arslan, Merve Yay., İstanbul, 1993, c. I, s. 11.
[4] Çağrıcı Mustafa, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* c. 13, s. 490.

kendisinden sonraki Eş'ari kelamcılar silsilesinin yalnızca dördüncü halkasıydı. Medresenin müfredatı kelam, fıkıh, felsefe, mantık, ilm-i cedel, tabiat bilimleri, tasavvuf vs… gibi sahaları içine alacak kadar genişti. İmam-ı Gazali çok geçmeden sınıf arkadaşlarına ders vermeye ve kitaplar yazmaya başladı. Şu var ki Gazali orijinalliği gördüğü öğretimle zedelenmeyen ender zekâlardan biriydi. O bir tenkitçi olarak doğmuştu ve büyük bir fikri bağımsızlığa sahipti. Daha Nişabur'daki Nizamiye Medresesinde talebeyken dogmatik öğretilerden tatminsizlik duymaya başlamış, kendini taklidin zincirinden koparmış ve hatta şüphecilik alametleri göstermeye bile başlamıştı.[5] O kadar idraki gelişmiş ve ince ve derin manaları ortaya çıkarmakta mahir di ki hocası O'na "Engin Deniz" adını takmıştı.[6]

Nişabur'da kalırken, Gazali'nin amcasının ve meşhur Kuşeyri (ö.465/1074)' talebesi olan sûfî Ebu Ali el-Fad'l İbn Muhammed İbn Ali el-Farmezi et Tusi'nin müridi oldu. Gazali Farmezi'den tasavvufun fikriyat ve tatbikatı hakkında daha çok şey öğrendi. Hatta onun irşadı altında çetin zühd ve tasavvuf temrinlerini kendine uyguladı, fakat umduğu neticeyi alamadı. Kendisini zihnen de rahat hissetmiyordu. Bir yandan kelamcıların nazari sistemleriyle felsefi bakımdan tatmin olamıyor, öte yandan giriştiği tasavvufi tecrübeler, herhangi bir kesin netice alamadığı için belirli bir fikre götüremiyordu. Ancak hiç şüphe yok ki tasavvufun artan cazibesi, bu disiplinin marifetullah tecrübesi konusunda ki vurgusuyla birlikte Gazali'nin dogmatik kelam ile artık tatmin olmayıp tenkitçi bir tutuma girmesine katkıda bulunmuştur. Farmezi 477/1084'de, İmamu'l Haremeyn 478/1085'de öldü. O sıralarda Gazali yirmi sekiz yaşındaydı. İlimdeki şöhreti İslam dünyasının her yerine ulaşmıştı. Gazali'nin İslam fıkhı, kelamı ve felsefesi hakkındaki derin bilgisi Nizamü'l Mülkü o kadar etkiledi ki

[5] Şerif M. M., *İslam Düşüncesi Tarihi,* c. II, s. 203.
[6] Gazali, *el-Mukiz mine'd-Dalal Şerhi ve Tasavvufî İncelemeler,* Şerh Eden: Abdulhalim Mahmud, Ter: Salih Uçan, Kayıhan Yay., İstanbul, 1997, s. 12.

onu 484/1090'da Bağdat'taki Nizamiye Medresesinin (kuruluş 458–60/1065–67) kelam kürsüsüne tayin etti.[7]

Gazali, Nizamiye Medresesinde uzun bir süre ilim neşrine devam etmiş, fetva vermekle ve telif yapmakla uğraşmış, fakat bir müddet sonra dünya rezaletlerinden, geçici zevk ve sefalardan nefret edip içinde bulunduğu debdebeli hayatı elinin tersiyle itmiş ve Allah'ın yüce beytine gitmek üzere yola koyulmuştu. Gazali, kardeşini yerine vekil tayin ederek H.448'de yola çıktı, bir sene sonra Şam'a ulaştı. Şam'da birkaç gün kaldıktan sonra Kudüs'e çıkmak üzere yola çıktı. Orada da bir müddet kaldıktan sonra tekrar Şam'a döndü. Şam'da bulunan Emevi Camii'nde itikâfa girdi.[8]

488/1095'tem 490/1097'ye kadar iki yıl Şam Emevi Camii'nin minarelerinden birinde en çetin riyazetleri uygulayarak ve dini ibadetleri yerine getirerek sıkı bir itikâfta kaldı. Daha sonra Kudüs'e gidip Ömer Camii ve Kubbetu's-Sahra'da başka bir inziva dönemi yaşadı. Hebran daki Hz. İbrahim kabrini ziyaret eden Gazali, Mekke'ye hacca yöneldi ve Medine'ye gitti. Bu çeşitli kutsal yerler, camiler ve çöllerde geçirdiği uzun bir inziva dönemi başladı. Gezgin derviş ve âlim hayatı on bir yıl sonra sona erdi ve Gazali doğum yeri olan Tus'a geri döndü. Tus'a döndüğünde kendisini yeniden inziva ve tefekkür hayatına verdi; ancak kısa süre sonra eski hamisi ve Sultan Sencer'in veziri Nizamülmülk'ün oğlu Fahrulmülk, Nişabur Meymun'deki Nizamiye Medresesi kelam kürsüsüne gelmesini istedi; Gazali biraz tereddüt ettikten sonra Zilkade 499/ Ağustos 1106'da bu görevi kabul etti. Fakat uzun süre kalmadı ve Tus'taki evinde bir kez daha inzivaya çekilerek bir medrese kurdu; burada hem Kelam hem de Tasavvuf öğretmeye başladı. Bağdat'taki halk ve bilginlerin isteği üzerine Gazali baş vezir Said tarafından Bağdat'taki eski Nizamiye Medresesi'nde tedrisatı üstlenmek üzere davet edildi; fakat

[7] Şerif M. M., *İslam Düşüncesi Tarihi*, c. II, s. 206.
[8] Gazali, *İhya'u Ulumi'd-Dîn,* c. I, s. 13.

Gazali Tus'ta kalmayı tercih etti. Burada, kendi medresesinde ders verdiği şahsi öğrencileriyle huzur içinde yaşadı ve 14 Cemaziyel-Sani 505/19 Aralık 1111'de vefat etti. [9]

ESERLERİ

Cevâhiru'l Kur'an. İman, ibadet, muamelat ve ahlak yönünden İslam dinini anlatan bir eserdir. Basılmıştır. Lübnan, Daru'l-Afaki'l-Cedide, 1981.

Fedâilu'l-Kur'an. Kahire'de yazma nüshası vardır. Yazam. 1137. İstanbul Üniv. Merkez Ktp., DBN: 1071.

Kavaid el-Akaid. İslam'ın inanç meselelerinden bahseden bir kitaptır. Yazma nüshaları ve şerhleri mevcuttur. Beyrut, Alemu'l-Kutub, 1985.

el-Akide el-Kudsiyye. Allah'u Teala'nın sıfatlarından ve marifetullahtan bahseder. (Sahib Molla 511). Yazma, Gazi Hüsrev.

Kitab el Maksad el Esna fi Esmaillah el Hüsna. Allah'ın 99 güzel ismini şerh eder. (Selim Ağa-Mec. 108/7, Köprülü 732) Matbudur. Mısır, 1322; Terc. İst. 1972.

ed-Dürre el-Fahire fi Keşf Ulum el-Ahire. Ahiret bilgileri verir. (Fatih 2617, Kılıç Ali Paşa 1026). Beyrut, 1992 , Müessesetü Kütübi's-Sekafiyye.

el-Budur fi Ahbar el-Ba's ve'n-Nüşûr. Ahiret hayatından, ba'su ba'del mevt'ten, haşru neşrden bahseder. Kahire'de yazma nüshası mevcuttur.

er-Risale el-Kudsiyye. İtikada ve marifetullaha dairdir. H. Bauer tarafından "Die Dogmatik el-Ghazzali's (Halle, 1912)" adıyla tercüme edilmiştir. Süleymaniye, 2272 (DBN)

---

[9] Şerif M. M., *İslam Düşüncesi Tarihi*, c. II, s. 208-209.

el-İktisad fi'l-İtikad. İslam akaidine dairdir. Matbudur. Türkçeye tercüme edilmiştir. (İstanbul, 1971).

el-Meva'iz fi'l-Ehadis el-Kudsiyye. Kutsi hadislerden derslerdir. Beyrut, 1988.

Kitab İlcam el-Avam an İlm el-Kelam. İlmi Kelama dairdir. (Kılıç Ali Paşa 1026) 1287'de İstanbul'da basılmıştır. Mısır, 1309.

Faysalü't-Tefrika Beyn el-İman ve'z-Zandaka. Bu eserde ehli sünnet İslamlığı, zındıklara karşı müdafaa edilmekte, sapık inanış ve fikirler çürütülmektedir. (Ali Emiri, Kılıç Ali Paşa 1026, Selim Ağa –Mec. 108, Veliyyüddin 1819). İstanbul, 1992 (trc.), Beyrut, 1993.

Risale fi'l-Mevt. İskenderiye'de yazma nüshası vardır. Yazma,(Süleymaniye, No:3265)

*Risale fi Beyan Ma'rifetullah.**

el-Beyan fi Mesalik el-İman. *

*Risale fi Ususli'd-Din.**

el-Kanun el-Külli fi't-Te'vil. (Veliyyüddin Efendi Kitapları 1075). Beyrut, 1988.

Kitab Cami el-Hakaikk bi Tecrid el-Alaik. Ahlaka ve manevi arınmaya dairdir. 1869'da Lucknow'da basılmıştır.

İhya'u Ulumi'd-Din. İmam-ı Gazali'nin en büyük ve mühim eseridir. (İstanbul, 1993, I-IV)

Kitab Bidaye el-Hidaye. Din bilgisi ve nasihat kitabıdır. Türkçeye Eyüp Sabri Paşa tarafından *"Esbâbu'l-İnâye fi Tercümeti Bidayetin Nihaye"* ismi altında tercüme edilmiştir. (İstanbul, 1306, 144 s.). bahriye Matbaası.

Kitab Mizan el-Amel. Beyrut 1983.

Kimya-yı Saadet. Halk için Farsça yazılmış ve İhya'nın beşte biri küçültülmüş bir hülasası mahiyetindedir (Fatih 2791/2800, Köprülü 769, Halet 190/3). Mısır, 1328 (Arp.) Terc. İstanbul, 1989.

et-Tibr el-Mesbûk fi Nasihat el-Mülûk. Seşçuklu devleti padişahı Muhammed b. Melikşah için yazdığı bu eserde, Müslüman bir devlet reisinin nasıl hareket edeceği anlatılmaktadır. Asıl nüshası Farsçadır. Türkçe yazma ve matbu tercümeleri vardır. Mısır, 1968 (Arp.)

Sırr el-Alemeyn ve Keşf ma fi'd-Dareyn. (Şehid Ali Paşa, 1217). Beyrut, 1988.

Eyyühe'l-Veled. Hacimce küçük bir eser olup İmam Gazali'nin doğuda ve batıda en çok okunana eseridir. Kur'an ve Latin harfleriyle müteaddit Türkçe tercümeleri vardır. Şimal Türkçesiyle 1905'te Kazan'da basılmıştır (Mütercimi M. Raşid). İstanbul, 1305, (Trc. İst. 1960).

Minhacu'l-Abidin. Osmanlıca ve Türkçeye tercümeleri vardır. Bu kitabın Hz. İmam'ın son eser olduğu rivayet edilir (İstanbul, 2004).

Kitab fi'l-İbadât. Berlin'de yazma nüshası vardır. Türkçe, Ankara, 1963)

Kitab fi Beyan İlim el-Leduni. Marifetullah'a dair derin ve tasavvufî bir eserdir. "Journal of the Royal Asiatic Socety" adlı dergide, Margereth Smith tarafından İngilizceye tercüme edilmiştir (1938, 177/200, 353/74).

Makamat el-Ulema Beyne Yedey el-Hulefa ve'l-Ulema. Berlin'de yazma nüshası vardır. Yazma, İst. Ünv. Mrk. Kütüphane, 1639 (DBN).

el-Keşf ve't-Tebyîn fi Gurur el-Halk Ecmaîni. Beyrut, 1988.

er-Red el-Cemil li İlahiyat İsa Bişarih el-İncil. İncil'e dayanarak Hz. İsa'nın tanrı olmadığını sadece bir peygamber olduğunu isbat eden bu eser "Re Futation Excellente de la de Jesus-Christ d'abres les Evangiles" adıyla Fransızca'ya tercüme

edilmiş olup Arapça metniyle birlikte 1939'da Paris'de (E. Leroux) basılmıştır. İstanbul, 1988.

Kitab el-Basit fi'l-Furu. Şafii mezhebine dairdir. Yazma, Süleymaniye 1500 (DBN).

Kitab el-Vasit el-Muhit bi Asar el-Basi. Şafii fıkhına dair olup son derece değerli ve ehemmiyetlidir. Çok sayıda şerhleri vardır. Yazma, Beyazıt Devlet Ktp. 1562 (DBN)

el-Kıstas el-Müstakîm. Bir İsmailî ile birlikte o bozuk mezhebin çürütülmesine dairdir. (Kılıç Ali 1026, Selim Ağa Mac. 103). Beyrut, 1986, İstanbul, 1971 (trc.)

Tehafüt el Felasife. İmam Gazali'nin barı dünyasında çok tanınmış ve üzerinde ehemmiyetle durulmuş kitaplarını başında gelir. Bu eserinde, İslam dinini Yunan felsefesine, Aristo ve Eflatun'un fikirlerine göre izaha ve tevile çalışan Farabi ve İbn. Sina gibi filozofların fikir ve doktrinleri çürütülmektedir. (İstanbul, 1981).

Mişkat el-Envâr. Kur'an-ı Kerim'in 24. suresinin 35. ayetinin tefsiri ile ilgili derin Tasavvufi bir eserdir. Kahire, 1964.

Kitab el-Maznun Bihî an Gayr Ehlih. Marifetullah'a, meleklere, mucize ve harikalara, ölüm sonrası hallere dairdir. Kahire, 1303.

Fethiyyat el-Ulûm. *

Risale fî Hakâik el-Ulûm li Ehl el-Fühum. Yazma nüshası Paris'tedir.

Mi'yar el-İlm. (Ragıb Paşa 963).

el-Munkiz mine'd-Dalal. (İstanbul, 2005).

Me'aric el-Kuds fî Medâric Marifet en-Nefs. (Beyrut, 1988).

Kenz el-Kavm ve Sırr el-Mektûm. *

Makâlât el-Fevz. (Ragıb Paşa 963). Yazma.

Gâye ve Nihâye. Üç na'tı şerifi camidir. Yazma nüshası Berlin'dedir.

el-Mustafa min İlm el-Usûl. Fıkıh usulüne dairdir. Mısır, 1322.

*el-Mecâlîs el-Gazaliye.**

Mîzanu'l-Amel. Beyrut, 1983.

Kitab el Veciz, Fıkha dairdir. Beyrut, 1979.

Mi'yar el-İlm, Mantık ve Felsefeye dairdir. Beyrut 1990.

Maznun es-Sagıyr, Kahire, 1303.

Kitab el-Erbeîn. Cevâhiru'l-Kur'ân kitabının mahiyeti durumundadır. (Beyrut, 1988).

el-Hikme fî Mahlûkâtillâh. Beyrut, 1986.

er-Risale el-Leduniye. Margereth Smith tarafından "Journal of the Royal Asiatic Society"de (1938) İngilizce çevrilmiştir. (Beyrut, 1994).

Hulâsât et-Tesanif fi't-Tasavvuf. (Beyrut, 1986).

el-İmla an İşkalat el-İhya. İhya'daki bazı incelikleri açıklar. (Kahire, 1967).

Kitab el-Hülâsâ. Şafii fıkhına aittir.

Şifau'l-Alil fî Mesâlik et-Ta'lîl. Cedel'e dairdir. Bağdat, 1970.

el-Gayet el-Kusva. Yazma, Topkapı, 1456 (DBN).

el-Fetâvâ. Verdiği fetvaları havi mecmuadır. Yazma, Süleymaniye, 1447 (DBN).

Hakikat er-Rûh. Yazma, Süleymaniye, 1433 (DBN).

Tenbihu'l-Gâfilîn. Kahire, 1305.

el-Kanun el-Kulli. Yazma, Süleymaniye Ktp. 1075 (DBN).

Telbis İblas. *

Fadâil el-Enam veya Mukatebat. İmam Gazali'nin mektupları ve bazı konuşmaları talebeleri tarafından toplanmış ve kitap haline getirilmiştir. (1333, Tahran).[10]

* işaretli olanların basım yeri ve tarihlerine ulaşılamamıştır.

[10] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,Ter:Ahmet Serdaroğlu,Bedir Yayın evi,İstanbul, tsz,* c. I, s. LXII.

I. BÖLÜM

İMAM-I GAZALİ'NİN YAHUDİ TARİHİNE VE IRKINA YAKLAŞIMI

A. GAZALİ'NİN PEYGAMBERLER HAKKINDA VERDİĞİ BİLGİLER

1. Hz. İbrahim

Yahudiler, Hz. İbrahim'i "**Yahudilerin Atası**" olarak kabul ettikleri için, biz de konumuza İmam-ı Gazali'nin eserlerinde Hz. İbrahim hakkında verdiği bilgilerle başlamayı uygun bulduk.

Yahudi tarihini H.z İbrahim'le başlamış olmasının bilinciyle Gazali, Hz. İbrahim'in önderlik vasfını şöyle dile getirmektedir; **"Gerçekten Hz. İbrahim, hak dine yönelen, Allah'a itaat üzere bulunan, bütün hayırlı hasretleri kendisinde toplayan bir ümmetti."**[1] Yani önderdi.[2]

Gazali, Hz. İbrahim'in babasının cehalet ve dalaletinden dolayı putlara taptığını ve Hz. İbrahim'inde putlara tapan babasıyla mücadele giriştiğini şu ayetle ifade etmektedir. **"işitmeyen, görmeyen ve sana hiçbir fayda vermeyen bir nesneye nasıl ibadet edersin"**[3]Aynı zamanda Gazali, bu ayetle ilgili farklı bir yorum getirmekte ve yukarıdaki ayetle **"O Semi ve Basir'dir"**[4] kavli şerifi arasında bağlantı kurmaktadır ve Hz. İbrahim'in mabudu hakkında aynı şeyin varid olmadığını çıkarmaktadır.[5]

Ayrıca Gazali, Hz. İbrahim'in putlara tapan kavmi ve atasının sapıklıklarını görmesinin tevhid hususundaki yakîn bilgisi verilmesine bağlandığını şu ayetle hatırlatmaktadır. **"Biz İbrahim'e atasının ve kavminin sapıklıklarını gösterdiğimiz**

---

[1] Nahl / 120.
[2] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,(I-V),Ter:Ali Arslan ,Merve Yay.,İstanbul,1993,* c. I, s. 1031.
[3] En'âm/83; Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. I, s. 413
[4] Şuarâ/11.
[5] Gazali, *el-İktisad fi'l-İtikad,* ter: Osman Zeki Soyyiğit, Sönmez Yay., İstanbul 1971, s. 167.

gibi, göklerin ve yerin acayipliklerini ve güzelliklerini de gösteriyorduk ki, tevhid hususunda yakîn sahibi olsun."[6]

Gazali, Hz. İbrahim'in tevhid hususunda hasmını güzel delillerle susturmasını ve mücadele etmesini **"Allah, kendisine saltanat ve mülk verdi diye (azarak) İbrahim ile Rabbi arasında mücadele edeni (Nemrud'u) görmedin mi? İbrahim ona " benim Rabbim (kudretiyle) hem diriltir ve hem de öldürür dediği vakit, o "bende diriltir ve öldürürüm demişti. İbrahim "Allah güneşi doğudan getiriyor, haydi sen onu batıdan getir! Deyince, o inkârcı şaşırıp kaldı"**[7]ayetiyle hatırlatıyor ve akabinde Allah'ın onu nasıl övdüğünü aktarıyor. **"Bu, milletine karşı İbrahim'e verdiğimiz hüccetimizdir. Biz dilediğimiz kimseyi derecelerle yükseltiriz"**[8] Ancak Gazali Hz. İbrahim'in bu şekilde övülmesinin itaba maruz kalmasına engel olmadığını da hatırlatmakta ve "günahkârları helak etmesi için beddua ettiğinde İbrahim (a.s.) Cenab-ı Hak tarafından nasıl uyarıldığını bilmiyor musun?"[9] rivayetlerini aktarmaktadır.

Gazali, Hz. İbrahim'in oğlunu kes emrine boyun eğişindeki hikmet'i şu ifadeleriyle dile getirmektedir. "Fayda yalnız imtisal (emre boyun eğme) ve buna karşılık sevaptan ibaret değildir. Belki emrin izharında ve buna tabi olarak teklif-i itikat etmede fayda vardır. Nitekim Allah, Hz. İbrahim (a.s)'a oğlunu kesmeyi emretti ve sonra emre boyun eğmeden önce bunu kaldırdı" [10] Burada dinlerin temelinde bulunan kurban olayının ilk failine isnad bulunmakla birlikte, Gazali, Yahudilerle Müslümanlar arasında ciddi bir tartışma konusu olan kurban edilenin kim olduğu (İshak mı?, İsmail mi?) konusunda bize bilgi vermemektedir.

---

[6] En'âm/75; Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. III, s. 46.
[7] Bakara/258; Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. I, s. 370.
[8] En'âm/83; Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. I, s. 370.
[9] Gazali, *Minhâcu'l-Âbidîn,* Ter: Ali Kaya, Semerkand Yay., İstanbul 2004, s. 232.
[10] Gazali, *el-İktisad fi'l-İtikad,* s. 222.

Sadece, Hz. İbrahim'in Beytullah'ı yaparken Hz. İsmail'le birlikte yaptıklarının delillerini ayetlerle dile getirdiğin bilgisine ulaşıyoruz. "Bir zamanlar İbrahim, İsmail ile beraber Beytullah'ın temellerini yükseltiyor ve şöyle diyordu: **"Ey Rabbimiz! Bizden bunu kabul buyur, Beni ve soyumdan gelecekleri namazı devamlı kılanlardan eyle**" [11]

Gazali, Davud b. Hilal'in ifadelerine başvurarak Hz İbrahim'in sahifelerinde şunların yazılı olduğunu bildirmektedir. "Ey Dünya! Kendileri için cilveli ve süslü görünmeye çalıştığın ebrar kimselerin gözünde ne kadar kıymetsiz olduğunu bir bilsen! Ben onların kalplerine senin nefretini ve senden yüz çevirdiklerini ilham etmiş bulunuyorum. Ben senden daha kıymetsiz bir mahlûk yaratmadım. Senin her durumun küçüktür ve fenaya doğru gidiyor. Seni yarattığım günde hiç kimseye devam etmeyeceğini ve hiç kimsenin de sende daim olmamasına hükmettim. Her ne kadar senin arkadaşın seni vermek hususunda cimrilik gösterip sıkılıkta bulunsa dahi… Bana inanıp, beni tasdik eden ve istikamet üzere olan iyiler müjdeler olsun. Yine onlara müjdeler olsun ki onlar kabirlerinden kalkıp bana geldikleri zaman onlara mükâfatlarını; önlerinde yürüyen nurları ve umdukları rahmete ulaşmalarıdır". [12]

2. Hz. Yakup ve Hz. Yusuf

Gazali, Hz. Yakub'un, Hz. Yusuf'u kuyuya atan çocuklarının Hz. Yakub'dan özür dileyip Allah'a af dilemeleri için yalvarması ricasına mukabil Hz. Yakub, **"sizin için yakında rabbimden mağfiret dileyeceğim"**[13] deyip tehir etme sebebini" seher vaktinde" dua etme isteğine bağlamakta ve dualarının kabul olduğunu Allah'ın vahiyle kendisine bildirdiğini açıklamaktadır. "Çocuklarını affettim ve hepsini peygamberlikle

[11]Bakara/127; Gazali, *Minhâcu'l-Âbidîn,* s. 286.
[12] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. III, s. 564–565.
[13] Yusuf/98

vazifelendirdim."[14] Gazali, başka bir bölümde Hz. İbrahim'in soyuna peygamberlik isnadıyla birlikte "**Gerçekten biz İbrahim hanedanına kitap ve hikmet verdik"**[15] ayetini delil göstererek Hz. Yakub'un soyuna da peygamberlik verildiğini ifade etmektedir.

Gazali, eserlerinde Hz. Yusuf kıssasına sıklıkla değinerek, bu konuda Kur'an-ı Kerim'i örnek göstermektedir. Örneğin;

Hz. Yusuf'un kardeşleri'nin Yusuf'u babalarından nasıl uzaklaştırmaya çalıştıklarını,[16] Hz. Yusuf'un Zeliha'nın davetine rağmen zinadan kaçınmasını ve akabinde Kur'an-ı Kerim'de övülmesini,[17] Zeliha'nın hırs ve şehvetinin kurbanı olduğunu,[18] Zeliha'nın kadın arkadaşlarının Hz. Yusuf'u bir beşer değil, bir melek olarak gördüğünü[19] ve Hz. Yakub'un ümidini kesmeden[20] yıllarca beklemesini Kur'an-ı Kerim'i delil göstererek aktarmaktadır.

Ayrıca Gazali, Hz. Yusuf'un kardeşlerinin birçok hatasına rağmen affedilip günahlarının bağışlanacağını da ifade etmektedir.[21]

Gazali Hz. Yusuf'un Firavun'un sarayındaki Allah'ın vahdaniyetiyle ilgili sarfettiği sözlere işaret etmemektedir.

3. Hz. Musa

Gazali, Hz. Musa'nın doğumu ve hayatı hakkında bilgi vermemekle birlikte, öncelikle Hz. Musa'nın varlığının bilgisine tevatüren ulaştığımızı,[22] Hz. Musa'nın annesinin, Hz. Musa'ya süt verme imkânı kolaylaşsın ve çocuğun kendisinden olduğu

---

[14] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. I, s. 1073.
[15] Nisa/54; Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. III, s. 524.
[16] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. III, s. 524.
[17] Gazali, *a.g.e.,* c. III, s. 286.
[18] Gazali, *a.g.e.,* c. III, s. 182.
[19] Gazali, *a.g.e..,* c. III, s. 26.
[20] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn ,* c. IV, s. 134.
[21] Gazali, *a.g.e.,* c. IV, s. 836.
[22] Gazali, *a.g.e.,* c. I, s. 304.

belli olmasın diye ücret karşılığında emzirdiğini[23] Hz. Musa'nın İbrani'ye attığı tokadı hiddete kapılarak attığını, bundan dolayı da birçok korkular yaşadığını ve çok istiğfar ettiğini[24] aktarmaktadır.

Gazali'nin burada Hz. Musa'nın annesinin emzirmesiyle ilgili verdiği bilgiler Tevrat'ta Çıkış 2/1-10'daki bilgilerle de paralellik arz etmektedir.

Gazali, Hz. Musa döneminden Firavun ve Firavun'un sihirbazları arasında geçen diyaloglara sıklıkla yer vermektedir. Hz. Musa'nın Allah'u Teala'nın mesajını Firavun'a bildirmesini[25] **"O, göklerin ve yerin ve bu ikisi arasında bulunan her şeyin rabbidir"**[26] sözüyle ilettiğini, Firavun'un, sihirbazlarını Hz. Musa ile yarışmaya katılmaları için **"Evet! (Size hem mükâfat var) hem de o vakit siz (kıymet ve şeref bakımından) bana yakınlardan olacaksınız"**[27] diyerek teşvik ettiğini, Hz. Musa'nın sihirbazlar karşısında korkuya kapılınca **"korkmayın! Ben sizinle beraberim, işitir ve görürüm"**[28] diye ilahî teminatın kendisine ulaştığını, sihirbazların Hz. Musa'nın mucizesini görünce onun kendileri gibi bir sihirbaz olmadığını ve bir peygamber olduğunu anladıklarını, **"sihirbazlar ise secdeye kapandılar. Âlemlerin rabbine iman ettik"**[29] diyerek inandıklarını, Kur'an-ı Kerim'den verdiği delillere örnek olarak gösterebiliriz.

Gazali, bütün peygamberler içinde Hz. Musa'nın tevazu yönünden en kuvvetli kalbe sahip olduğunu ve bu yüzden Allah'ın Hz. Musa'yı kendisiyle konuşma şerefine yükselttiğine,[30] Hz. Musa'nın Allah'la konuşma öncesinde **"(Bana ibadet etmesi için) Musa'ya otuz gece vade verdik ve ona on gece daha ilave ettik; böylece Rabbinin**

---

[23] Gazali, *a.g.e.,* c.I , s. 934.
[24] Gazali, *Minhâcu'l-Âbidîn,* s. 227.
[25] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. I, s. 370.
[26] Şuara/23–24.
[27] Şuara/42; Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. IV, s. 198.
[28] Tâhâ/45/46; Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. IV, s. 425.
[29] A'râf/121; Gazali, *Minhâcu'l-Âbidîn,* s. 231.
[30] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. III, s. 920.

tayin ettiği vakit 40 geceyi buldu"[31] ayetini delil göstererek 40 gün madden ve ruhen temizlendiğine[32], Allah'u Teala'nın müracaat için kendisine ulaştırdığı zaman 40 gün yemeği terk ettiğine[33], aynı zamanda son çeyrekte eklenen 10. günün Zilhicce'nin 10 günü olduğuna[34] ve eğer Allah Teala'nın Hz. Musa'ya sebatkârlık ihsan etmeseydi, Allah'ın kelamını dinlemeye güç yetiremeyeceğine[35] değinerek, Hz. Musa'nın Allah'ın "Kelimi" olduğunu[36] Allah Teala'nın Hz. Musa ile vasıtasız konuştuğunu[37] ve Hz. Musa'nın Allah'ın kelamını bizzat işittiğini[38] aktarmaktadır.

Ayrıca Hz. Musa'nın Allah'ı görmek istemesine de açıklık getiren Gazali, Hz. Musa'nın **"göster bana zatını göreyim seni"**[39]ayeti üzerinde yoğunlaşmakta ve Allah Teala'nın Hz. Musa'ya hitaben **"Beni hiçbir zaman göremezsin, fakat şu dağa bak"**[40] ayetiyle yaşanan durumu aktarmaktadır. **"Ey Musa mukaddes olan Tuva vadisinde bulunuyorsun. Haberin olsun ben senin rabbinim, hemen pabuçlarını çıkar; çünkü sen mukaddes vadide Tuva'dasın"**[41]

Bundan sonraki tarihî süreç hakkında pek bilgi vermeyen Gazali, Hz. Musa'nın kavmi ile arasında geçen diyaloglara da fazla yer vermemektedir. Hz. Musa'nın kavmi ile diyalogları başlığı altında sadece Hz. Musa'nın kavmini bir olan Allah'a iman etmeleri için yönlendirme çabalarına,[42] Bakara kelimesinin umumî manasıyla iktifa etmeyen Hz. Musa'nın kavminin, kesilmesi gereken inek hakkında fazla sual sordukları

---

[31] A'râf/142.
[32] Gazali, *Mukaşefetu'l-Kulûb,* Ter: Ali Kaya, Semerkand Yay., İstanbul 2005, s. 696.
[33] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. III, s. 231.
[34] Gazali, *Mukaşefetu'l-Kulûb,* s. 696.
[35] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. I, s. 992.
[36] Gazali, *a.g.e.,* c. I, s.
[37] Gazali, *Kimya-yı Saadet,* Ter: Ali Arslan, Merve Yay., İstanbul 1996, s. 91.
[38] Gazali, *el-İktisad fi'l-İtikad,* s. 175.
[39] A'râf/143; Gazali, *el-İktisad fi'l-İtikad,* s. 175.
[40] A'râf/143; Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. I, s. 410.
[41] Tâhâ/12; Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. IV, s. 621.
[42] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. I, s. 436.

zaman Allah'u Teala'nın onlara şiddet gösterdiğine[43] Hz. Musa'nın kavminin buzağısının esasının altından ve gümüşten olduğuna[44] buzağı sevgisinin de kalblerine küfürleri sebebiyle yerleştirildiğine[45] ve altından buzağı yapan Samiri'ye karşı Allah'ın "Samiri'yi öldürme"[46] emri vermiş olmasına değinmektedir.

Hz. Musa ile Hz. Hızır kıssasına sıklıkla değinen Gazali, yaşanan olayları aktarırken Kur'an-ı Kerim'den faydalanmaktadır. "Zaruret halinde Peygamberlerden üç kişi istemiştir: Hz Süleyman, Hz. Musa ve Hz. Hızır[47] diyen Gazali, aynı zamanda Hz. Hızır'ı bir peygamber olarak görmektedir. Hz. Musa'nın, Hz. Hızır'dan tavsiye de bulunması ricasına mukabil, Hz. Hızır'ın dini tavsiyelerini[48] aktaran Gazali, Hz. Musa ile Hz. Hızır'ın arkadaşlık yapabilmesi için gerekli şartlara[49] değinerek, olayı daha çok mürşit üstad ilişkisi açısından değerlendirmekte ve hocasının görüş ve iradesinden başka görüş ve iradeye sahip olan talebenin feyizden mahrum olup zarara uğrayacağı [50] ve büyük zatların akılla sırrına erilmeyecek bazı şeyleri bildiği[51] sonucuna varmaktadır.

Gazali, Hz. Musa ile ilgili tarihi süreçle alakalı bilgi vermekten ziyade, daha çok birçok yerde Allah-u Teala ile Hz. Musa'nın diyaloglarına[52] Hz. Musa'nın halkıyla yaşadığı olaylara,[53] Hz. Musa'nın başka peygamberlerle kıyaslanmasına[54] ve Hz. Musa'nın halkını dini[55] ve ahlaki[56] açıdan yönlendirme çabalarına yer vermektedir.

---

[43] Gazali, *a.g.e.,* c. II, s. 361.
[44] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. IV, s.503.
[45] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. I, s.1027.
[46] Gazali, *a.g.e.,* c. III, s. 672.
[47] Gazali, *a.g.e.,* c. IV, s. 526.
[48] Gazali, *a.g.e.,* c. IV, s. 141.
[49] Kehf/67–68–70.
[50] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. I, s. 222.
[51] Gazali, *a.g.e.,* c. I, s. 222.
[52] Gazali, *Kimya-yı Saadet,* s. 353.
[53] Gazali, *Minhâcu'l-Âbidîn,* s. 124.
[54] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. IV, s. 830.
[55] Gazali, *Kimya-yı Saadet,* s. 266.
[56] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. III, s. 947.

4. Hz. Davud

Gazali'nin eserlerinde, Yahudi tarihiyle ilgili peygamberler açısından konuyu incelersek, Hz. Musa'dan sonra en çok Hz. Davud hakkında bir şeyler yazdığını görmekteyiz. Bununla birlikte Gazali, Hz. Davud ile ilgili olarak daha çok Hz. Davud'un sesinin güzelliğine,[57] Hz. Davud'un ağıtının meşruluğuna,[58] Hz. Davud'un İsrail oğulları'na verdiği vaazların mahiyetine[59] ve Davud orucuna[60] değinmektedir.

5. Hz. Zekeriya ve Hz. Yahya

Gazali, Hz. Zekeriya'nın Yahudiler tarafından öldürüldüğüne dikkat çekerek,[61] Yahudiler tarafından köşeye çıkıştırıldığın da Allah'u Teala'ya sığınmayıp ta bir ağaca sığındığı için başına böyle bir musibet geldiğini[62] söylemektedir. Hz. Yahya ile ilgili olarak da sekiz yaşında iken Beytü'l-Makdis'e girdiği, on beş yaşına basıncaya kadar gündüz Beytü'l-Makdis'e hizmet edip, orada gecelediğini, on beş yaşından sonra Beytü'l-Makdis'den çıkıp, ömrünü ibadetle geçirdiğini[63] aktarmaktadır.

6. Hz. İsa

Gazali, Hz. İsa ile ilgili olarak daha çok dini[64] ve ahlakî[65] öğretilerine yer vermekte; çok az yerde Yahudilerle Hz. İsa arasında bağlantı kurmaktadır. Bunlar ise, Yahudilerin Hz. İsa'yı yalanlamaları,[66] Yahudilerden bir grubun Hz. İsa'ya çirkin laflar atmaları[67] ile sınırlandırılabilir.

---

[57] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn.,* c. II, s. 813.
[58] Gazali, *a.g.e.,* c. II, s. 824.
[59] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. IV, s. 452.
[60] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. I, s. 852.
[61] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. IV, s. 330.
[62] Gazali, *Mukaşefetu'l-Kulûb,* s. 26.
[63] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. IV, s. 53.
[64] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn ,* c. III, s. 301.
[65] Gazali, *a.g.e.,* c. III, s. 393.
[66] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. II, s. 348.
[67] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. III, s. 491.

B. İMAM-I GAZALİ'NİN YAHUDİLİK TARİHİYLE İLGİLİ DİĞER KİŞİLER HAKKINDA VERDİĞİ BİLGİLER

1. Firavun

Gazali, varlığının bilgisine tevatüren ulaştığımızı bildirdiği Firavun'un kâfirliğini[68] Allah'a ve bütün peygamberlere karşı büyüklük taslamasına[69] bağlıyor ve Firavun'la ilgili konularda sık sık Kur'an-ı Kerim ayetlerine başvuruyor.

Gazali, aslında Firavun'un Hz. Musa'ya inanmak üzere olduğunu fakat Haman'ın "sen ibadeti yapılan bir rab olduğun halde, ibadet yapan bir kul olursun" sözünden dolayı hem Allah'a itaat etmekten hem de Musa'ya uymaktan vazgeçtiğini[70] aktarıyor.

Ayrıca Gazali, Firavun'un sihirbazlarıyla, Samiri'nin arkadaşlarını kıyaslayarak, Firavun'un sihirbazlarına **"sizin ellerinizi ve ayaklarınızı çaprazlama keseceğim"**[71] tehdidine karşılık onların aldırış etmeyip, **"biz seni bize gelen açık delillerle ve bizi yaratana tercih edemeyiz"**[72] sözüne binaen, Samiri'nin arkadaşlarının Samiri'nin buzağısına bakıp onun böğürmesini dinlediklerinde ve Samiri'nin **"işte sizin de Musa'nın İlâh'ı budur"**[73] sözüne inandıklarında, imanlarından olduklarına işaret etmektedir.

2. Karun

Kendisine ilim verdiği halde dünya hayatını isteyen Karun ,[74] ziynet ve ihtişam içinde kavminin karşısına çıkınca kavminin dünyaya meyletmesi karşısında **"Keşke**

---

[68] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. I, s. 179.
[69] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. III, s. 930.
[70] Gazali, *a.g.e.,* c. III, s. 930.
[71] Tâhâ/71.
[72] Tâhâ/72.
[73] Tâhâ/88; Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. IV, s. 626
[74] Gazali, *a.g.e.,* c. IV, s. 538.

Karun' a verilenin bir benzeri bize verilseydi diyerek dünya ya meylettiler, yazıklar olsun size",[75] diye uyarılma rivayetlerine yer veren Gazali, aynı zamanda Allah'u Teala'nın Hz. Musa'ya hitaben " ey Musa! Karun senden imdat bekledi, fakat ona yardım etmedin. İzzet ve Cemalime yemin olsun! Eğer benden isteseydi yardımına koşar ve onu affederdim"[76] buyurduğu, rivayetine de yer vermesi dikkat çekicidir.

3. Belam b. Baura

Gazali, Belam b. Baura hakkında birçok yerde bilgi vermektedir. Gazali, Hz. Musa zamanında yaşadığını aktardığı bu zat hakkında "**onlara (Yahudiler) kendisine ayetlerimizden verdiğimiz ve fakat onlardan sıyrılıp çıkan, o yüzden de şeytan'ın takibine uğrayan ve sonunda azgınlardan olan kimsenin haberini oku. Dileseydik onu bu ayetler sayesinde yükseltirdik, fakat o dünyaya saplandı ve hevesinin peşine düştü. Onun durumu tıpkı köpeğin durumuna benzer; üstüne varsan da dilini çıkarır solur, bıraksan da dilini sarkıtıp solur. İşte ayetlerimizi yalanlayan kavmin durumu böyledir kıssayı anlat; belki düşünürler**"[77] ayetini de delil göstererek, Belam b. Baura'nın Allah'ın kitabını bildiği halde[78], nefsinin ve yeryüzünün arzularına daldığını[79], kendisine verilen ilme ve onca nimete karşılık bir gün bile şükretmediğini[80] ve tüm bunların sonucunda da affedilmediğini[81] aktararak, ibret almamızı[82] hedeflemektedir.

---

[75] Kasas/79–80; Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. IV, s. 542.
[76] Gazali, *a.g.e.,* c. IV, s. 1368.
[77] A'râf/175-176; Gazali, *Minhâcu'l-Âbidîn,* s. 227-228.
[78] Gazali, *Mukaşefetu'l-Kulûb,* s. 599.
[79] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. III, s. 974.
[80] Gazali, *Minhâcu'l-Âbidîn,* s. 310.
[81] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. IV, s. 835.
[82] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn ,* c. III, s. 975.

4. Üzeyir

Gazali, Üzeyir (a.s.) ile ilgili çok bilgi vermemekle birlikte Ebu Hureyre'den rivayet olan Ebu Davud ve Hâkim'den bize ulaşan ve hâkim'in sahih kabul ettiği bir hadisle Hz. Peygamber (a.s.)'in Üzeyir hakkındaki" Üzeyir'in peygamber olup olmadığını bilmiyorum"[83] sözüne yer vermektedir.

Bundan başka Gazali, Yahudilerle Hıristiyanları kıyaslayarak " Allah' Teala Yahudileri Hıristiyanlardan daha kötü olmakla tavsif etmektedir. Hâlbuki -Üzeyir Allah'ın oğludur- diyenler hariç hiçbir Yahudi Allah'a oğul izafe etmez, "Allah üçten biridir" gibi galiz küfürlere sapmaz, fakat onları bu büyük cezalara muhatap eden şey bildikleri halde inkâr etmeleridir"[84] diyerek Yahudiler içinde " Üzeyir Allah'ın oğludur" diyen gruba dikkat çekmektedir ve " **kâfirler Allah çocuk edindi dediler, Hâşâ! Allah bundan münezzehtir. Ey kâfirler (Allah'ın çocuk edindiğine dair) elinizde hiçbir delil yoktur…**"[85] Ayetini delil getirerek bu düşüncede olan grubun batıl yolda olduklarını açıklamaktadır.

---

[83] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn ,* c. I, s. 290.
[84] Gazali, *a.g.e.,* c. I, s. 255.
[85] Yunus/68; Gazali, a.g.e., c. I, s. 369.

II. BÖLÜM

İMAM-I GAZALİ'NİN YAHUDİ İNAÇLARINA YAKLAŞIMI

A. YAHUDİLERİN TUTUM VE DAVRANIŞLARI İLE İLGİLİ GAZALİ'NİN GÖRÜŞLERİ

İmam-ı Gazali, Yahudilerle ilgili olarak **"herhalde onların (münafıklarla, Yahudilerin) yüreklerinde size karşı hissettikleri korku Allah'ınkinden daha fazladır. Bu onların anlayışsız bir kavim olmalarındandır"**[86] ayetini delil getirerek, bu ayetle onların Allah'tan az korkmalarını ve buna mukabil mahlûkatın gücünü büyütmelerini, kıt olan anlayışlarına bağlayarak konuya dikkat çekmektedir.

İmam-ı Gazali, Yahudilere muhalefet etme konusunda Peygamberimizin "Yahudiler bıyıklarını uzatıyor, sakallarını kısaltıyor, siz ise Yahudilere muhalefet ediniz" hadisini delil göstererek Müslümanların da Yahudiler gibi bıyıklarını uzatmamaları ve sakallarını kısaltmamaları konusunda Müslümanları uyarmaktadır. Ancak bu hadisle ilgili bir problem görülmektedir. Hadisi incelediğimiz zaman, hadisin ilk kaynak olarak Yahudiler için söylenmediğini görmekteyiz. İlk kaynak olan hadisi, imam Ahmet, Ebu Umame'den şöyle rivayet etmektedir: Allah'ın Rasulü Ehli Kitab'ın sakallarını kısalttıklarını, bıyıklarını ise uzattıklarını söylediğimizde "sizler bıyıklarınızı kısaltıp sakallarınızı uzatmak suretiyle Ehli Kitab'a muhalefet ediniz" buyurdu. Dikkat edilecek olursa burada direkt olarak Yahudiler belirtilmemiş, Ehli Kitab ifadesi kullanılmıştır. Ayrıca meşhur kavle göre, sakalını kısaltıp bıyıklarını uzatmak Ehli Kitab'ın değil, Mecusilerin âdetidir. Nitekim ibn Hibban sahih bir hadisle ibn Ömer'den şöyle rivayet etmiştir: " Mecusiler bıyıklarını uzatırlar, sakallarını tıraş ederler, sizlerde

[86] Haşr/13; Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. I, s. 369.

onlara muhalefet ediniz". Görüldüğü üzere, Burada "Mecusiler" ifadesi açıkça kullanılmaktadır. Ayrıca yukarıdaki rivayet edilen ibn Hıbban hadisin sahih olması da diğer hadislere kıyasla bu hadisin güvenirliğini artırmaktadır[87]. Görüldüğü gibi Gazali, bu olayda dikkatli bir inceleme yapmadan olayı Yahudilere mal etmektedir.

İmam-ı Gazali, Yahudilere muhalefet etme konusunda Tirmizi'de bulunan aşağıdaki "**sakın kendinizi Yahudi ve Hıristiyanlara benzetmeyin. Çünkü Yahudilerin selamı parmakla işaret etmek suretiyle, Hıristiyanların selamı ise el işaretiyledir**" hadisini delil göstererek selam konusunda onlara muhalif davranmamız gerektiğini bildirmektedir. Ancak yaptığımız incelemelere göre Ebu İsa bu hadisin isnadının zayıf olduğunu belirtmektedir.[88]

Bununla birlikte Gazali, doğumunun yedinci gününde sünnet ameliyesiyle temizlik yapmak Yahudilerin âdeti olduğu için, Müslüman çocukların gelişip biraz kuvvetlenmesine kadar sünnetin tehir edilmesini, Yahudilere muhalefet olması bakımından daha iyi bir hareket ve çocuklar için de daha tehlikesiz ve emin bir yol olarak görmektedir.[89]

Ayrıca, İmam-ı Gazali, sedl konusuna dikkat çekerek, "Yahudiler ibadet esnasında elbiseye bürünüp, ellerini de yenlerinin içine sokarak rükû ve secde varmak dadır. Yahudiler namazlarında böyle yaptıkları için, Müslümanlara da onlara benzemek yasaklandığı için bu şekilde ibadet etmek uygun değildir. Aynı şekilde iç gömlekte aynı manada olduğundan elleri gömleğin içinde olduğu halde rükû ve secdeye varmakta uygun değildir" demektedir.[90]

---

[87] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. I, s. 525.
[88] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. II, s. 628
[89] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. I, s. 530.
[90] Gazali, *a.g.e.,* c. I, s. 576.

İmam-ı Gazali, " **Biz sizin üzerinize (ey İsrailoğulları) men ve selva indirdik**" [91]ayetine açıklama getirerek, Men'in bal(kudret helvası), Selva'nın ise et olduğunu belirtmektedir. Selva'ya et denilmesinin sebebini de Gazali, etin her katığın yerini tutması ve ondan başka hiçbir yemekte bu vasfın bulunmamasına bağlamaktadır.[92] Oysa Tevrat'ta Man hakkında bilgi verilirken Man'ın kişniş tohumu gibi beyazımsı, tadı ballı yufka gibi olan bir ekmek olduğu belirtilmektedir.[93] Selvanın ise Gazali'nin dediği gibi et(bıldırcın eti) olduğu bildirilmektedir.[94] Burada görüldüğü üzere Gazali'nin verdiği bilgilerle Tevrat arasında bazen uyumlu bazen de farklı sonuçlara ulaşılmaktadır.

Bunların dışında Gazali, gökten inen kudret sofrasına da dikkat çekerek bu sofra hakkında da bilgi vermektedir. Gazali "İsrailoğulları'nın üzerine inen sofrada kıras (kereviz) veya havuç otu hariç bütün sebze ve yeşillikler vardı. Yine bu sofrada baş tarafında sirke, kuyruk tarafında tuz bulunan bir balık, üzerinde birer zeytin, birer Nar tanesi bulunan yedi çörek vardı"[95]diyerek kudret sofrasının mahiyetini bizlere bildirmekte ve bunları soframızda bulundurmamızın güzel olacağını belirtmektedir.

İmam-ı Gazali Ebu Hureyre'den rivayet edilen, Buhari ve Müslim'de bulunan " Cuma günü iki kitabın (Tevrat ve incilin) ehline verildi. Fakat onun hakkında ihtilafa düştükleri için Allah Teala Onlar'ı o günden mahrum etti. Bizleri ise, o güne hidayet eyledi. O günü bu ümmet için sakladı ve onu bu ümmete bayram kıldı. Bu bakımdan bu ümmet o günü herkes den daha önce elde etti. Hıristiyan ve Yahudiler ise (O günü takip eden günleri bayram edindikleri için bu hususta) Müslümanlara tabi olmuşlardır",

---

[91] Bakara/57.
[92] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. II, s. 53.
[93] Eski Ahit,The Society in Turkey,Kitabı Mukaddes Şirketi,Ohan Matbaası,İstanbul,2003, Mısırdan Çıkış, 16. Bab 31.
[94] Eski Ahit, Mısırdan Çıkış, 16. Bab 13.
[95] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. II, s. 54.

hadisini delil getirerek Müslümanlar için cuma gününün önemine değinmekte ve Yahudilerin ve Hıristiyanların bu günün faziletlerinden mahrum bırakıldıklarını teyit etmektedir.[96]

Bununla birlikte Gazali, Yahudilerin cumartesi günü havraya zamanında gittiklerine dikkat çekerek, Müslümanların kendi günleri olan Cuma günü camiye zamanın da gitmeyerek kusur edecek olursa halleri nice olur diye tenkit etmektedir.[97]

Ayrıca Gazali, bir Müslüman'ın cumartesi günü akşam ile yatsı arasında on iki rekât namaz kılmasıyla inanç yönünden bütün Yahudilerden uzaklaşmış olacağını bildirmektedir.[98]

İmam-ı Gazali, Yahudilerin yanında, Yahudi âlimlerini de birçok yerde tenkit etmekten uzak durmamaktadır.

Gazali, **"kendilerine kitap verdiklerimiz onu (o kitaptaki peygamberi) öz oğullarını tanıdıkları gibi tanırlar. Buna rağmen onlardan bir kısmı bile bile gerçeği gizler"**[99] ayetine dayanarak Yahudi âlimlerinin Hz. Muhammed'i çok iyi tanıdıklarını ve bile bile inkâr edip, ona iman etmediklerini ifade etmektedir. Bunun sebebini de Hz. Peygamber'in gelmesiyle ilimlerinin ortadan kalmasına ve dolayısıyla reisliklerinin iptal olmasına bağlamaktadır.[100]

Bunun dışında Gazali, âlimleri(Rabbani ve hahamları) dini doğru öğretmeme açısından da eleştirmektedir ve **"Rabbanilerin ve hahamların, onları günah söz söylemekten haram yemekten menetmeleri gerekmez miydi? Bu yaptıkları ne**

---

[96] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. I, s. 644.
[97] Gazali, *Kimya-yı Saadet,* s. 121.
[98] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. I, s. 719.
[99] Bakara/146; Gazali, *Mukaşefetu'l-Kulûb,* s. 596.
[100] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. III, s. 535.

kötüdür"[101] ayetini yorumlayıp "bu bakımdan gıybete karşılık sükût haramdır" diyerek "çünkü sizlerde onlar gibi olursunuz"[102] hükmünü hatırlatmaktadır.[103]

Bununla birlikte Gazali, **"Kendilerine Tevrat yükletilip de, sonra onu taşımayanların durumu, kitap taşıyan eşeğin durumuna benzer"**[104] ayetine açıklama getirerek, Allah Teala'nın bilip de ilmiyle amel etmeyen bir kimseyi hem eşeğe hem de köpeğe benzeteceklerini vahyettiğini ifade ederek, bu ayetle kastedilenlerin Yahudi âlimleri olduğunu belirtmektedir.[105]

İmam-ı Gazali, Yahudilerle ilgili olarak en kapsamlı bilgiyi inkâr ve küfür konusunda vermektedir. Gazali, **"vicdanları, onların doğruluğuna kanaat getirdiği halde sırf haksızlık ve böbürlenme yüzünden onları inkâr ettiler."**[106] ayetini inkâr konusuna delil göstererek, bu gururun Allah'a karşı taslanan gurura yakın olduğunu bildirmekte ve bunun her ne kadar tehlike bakımından daha aşağıda olsa bile bunun da Allah'ın emrinin kabule karşı bir gurur olduğunu ve Hz. Peygamber'e karşı tevazu göstermekten kaçınmak olduğunu belirtmektedir.[107]

Ancak Gazali' ye göre Yahudilerin inkârı diğer inkârlardan farklıdır. Gazali, "**vakta ki onlara Hak Teala tarafından kendilerinde olanı tasdik edici kitap geldi ki onlar bundan önceki inkâr edenlere karşı kendilerine yardım beklerlerdi. Bildikleri gelince onu inkâr ettiler**"[108] ayetini de delil göstererek Yahudileri bildikleri halde inkâra sapmalarından dolayı daha kötü olarak tavsif etmekte ve onların daha şiddetli cezalara müstahak olduklarını bildirmektedir.[109]

---

[101] Nisa/140.
[102]Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. I, s. 840
[103] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. I, s. 840
[104] Cuma/5.
[105] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. III, s. 974
[106] Neml/14.
[107] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. III, s. 931
[108] Bakara/89
[109] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. I, s. 255.

Ayrıca bu konuda Gazali, Yahudilerle, Hıristiyanları kıyaslayarak hangi inancın daha şerli olduğu konusunda hükümler öne sürmektedir. Bu konuda Gazali, Yahudileri, Hıristiyanlar gibi " **O Allah üç ilahın üçüncüsüdür**" dememelerine rağmen, Yahudileri Hz. Peygamberin vasıflarını ve İslam dininin hak olduğunu bildikleri halde inkâr ettikleri için daha şerli olarak vasıflandırmakta,[110] Hıristiyanları ise **"sevgi bakımından müminlere en yakın olanlarını da" "biz Hıristiyan'ız" diyenlerden bulacaksın. Bunun sebebi şu: çünkü onların içinde bilgin keşişler ve dünyayı terk eden rahipler vardır. Hakikaten onlar hakkı kabul hususunda büyüklenmez ve kibirlenmezler"**[111] ayetini delil göstererek daha az şerli göstermektedir.[112] Hatta bu konuyla ilgili olarak Gazali, " **Cehennemin yedi kapısı vardır. Her kapı için birer grup ayrılmıştır**"[113]ayetini delil alarak kapıdan muradın tabaka olduğunu belirtmekte ve İbni Cüveyc'in şu ifadelerine yer vermektedir. "cehennem yedi tabakadır. Bu yedi tabaka sırasıyla cehennem, Lazâ, Hutame, Sa'ir, Sakar, Cahim ve Haviye'dir. İlk tabaka tevhid ehli günahkârlar için, ikinci tabaka Yahudiler için, üçüncü tabaka Hıristiyanlar için, dördüncü tabaka yıldıza tapanlar için, beşinci tabaka ateşe tapanlar için, altıncı tabaka müşrikler için, yedinci tabaka da münafıklar içindir. En üsteki cehennem tabakası en hafif olanıdır, sonra alttakiler sırayla artarak gider".[114]

Ancak burada dikkatimizi çeken bir durum ortaya çıkmaktadır. İlk olarak; ilk alt tabaka tevhid ehli günahkârlar için değerlendirilirse, en üstteki tabaka (yani yedinci tabaka) münafıklar için olan tabakadır. Dolayısıyla şiddet üstten en alta doğru artmaktadır. Bunun akabinde de karşımıza çıkan sonuç Yahudilerin ikinci şiddetli cezaya çarptırılmış olmalarıdır. Fakat burada Yahudilerin bir ehli kitap olarak

---

[110] Gazali, *Mukaşefetu'l-Kulûb,* s. 598.
[111] Maide/ 82.
[112] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. I, s. 945.
[113] Hicr/44.
[114] Gazali, *Mukaşefetu'l-Kulûb,* s. 404.

müşriklerden, yıldıza tapanlar ve ateşe tapanlardan, münafıklardan daha şiddetli cezaya çarptırılmaları dikkat çekicidir. İkinci olarak **"şüphe yok ki; münafıklar cehennemin en alt katındadır"**[115] ayetini delil göstererek ilk tabaka tevhid ehli günahkârları değilde münafıklar, yedinci tabaka munafıklar değilde tevhid ehli günahkârları olarak yorumlanırsa Yahudiler altıncı tabaka da olacaktır ve burada da Gazali'nin daha önce vermiş olduğu bilgiler ters bir durum ortaya çıkacaktır. Yani Yahudiler, Hıristiyanlardan, müşriklerden, ateşe, yıldıza tapanlardan daha hafif cezaya çarptırılacaktır. Oysaki Gazali, " Yahudiler bildikleri halde, inkâr ettikleri için Hıristiyanlardan daha kötü olmakla tavsif etmektedir.[116]

Bunların dışında Yahudilikle ilgili konularda sistematik bir düzene bağlı kalmayan Gazalinin, Yahudilikle ilgili konularda çok fazla hüküm verdiğini görmemekle birlikte, küfür konusunda Yahudileri eleştirdiğini görmekteyiz. Gazali'ye göre küfür, Hz. Peygamber'in getirdiği bir şeyi yalanlamaktır. İman ise, Hz. Peygamber'in getirdiği her şeyi tasdik etmektir.[117] Bu tanımdan yola çıkan Gazali, Yahudi ve Hıristiyanların Hz. Peygamber (s.a.v)'i yalanladıkları için her ikisinin de kâfir olduklarını hükmetmekte ve " bütün kâfirlerin Hz. Peygamber (s.a.v.)'i yalanlayanlar, bütün yalanlayanlarında kâfirlerin ta kendileridir" diyerek genel bir sonuca varmaktadır.[118]

Ayrıca Gazali, "Bir şahsın kâfir olması, ya bir asıl veya o asla kıyas ile tahakkuk eder ki bu meyanda kesinlikle kabul edilen asıl şudur: Her kim, Muhammed'i tekzip ederse o kâfirdir. Yani ateşle ebedi, dünya hayatın da kanı ve malı mubah ve bu

---

[115] Nisa/145.
[116] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. I, s. 255.
[117] Gazali, *Faysalu't-Tefrika Beyne'l-İslam ve'z-Zındıka (Resâilu'l-İmâmu'l-Gazali),* Daru'l-Fikr, Beyrut 1421/2000,(küfür bahsinde)
[118] Gazali, *a.g.e.s.5,*

kabilden olan cümle hükümlere muhataptır"[119] diyerek sadece kâfir olduklarını bildirmekle yetinmeyip, onların kanlarının ve mallarının mubah sayılacağını bildirmektedir. Bunun dışında İmam-ı Gazali, Yahudilerin, Hıristiyanların, Mecusi, putperest ve başkaları gibi bütün milletlerin tekzibini birinci mertebede değerlendirmekte ve sebebini de bunların kâfir olduklarının bilgisinin Kur-an'ı Kerim'de açıkça belirtilmiş olmasına ve bu husus üzerinde Müslümanlar arasında ittifaka varılmış olmasına bağlamaktadır.[120] Ancak bu konuyla ilgili olarak Gazali, bir noktaya dikkat çekmektedir. Gazali, " bir hükme ulaşmak şer'i bir hükümdür. Hükme varmak ise, ya nass ile ya da nassa kıyas iledir. Yahudi ve Hıristiyanların kâfir oldukları konusunda nass gelmiştir. Fakat Brahmanlar, putperestler, zındıklar ve ateistler daha üstün yolla Yahudi ve Hıristiyanlara katılırlar ve hepsi müşriktir. Çünkü onlar peygamber (a.s.v.)'i yalanlıyorlar diyerek küfür içinde oldukları nass ile belirtilmeyen Brahman, Putperest, Zındık ve ateistleri, küfür içinde oldukları nass ile belirtilen Yahudi ve Hıristiyanlarla kıyaslayarak onlarında kâfir olduklarına hükmetmektedir. Fakat Gazali, İslam ülkesinden uzak yerlerde olanların, bunları işitmek ve görmek imkânına sahip olmayanların kâfir gurubuna girmeyeceklerini belirtmektedir. Ayrıca kendisine davet ulaştığında, onun üzerinde araştırma yaparken bu araştırmasını tamamlamadan önce öleninde kâfir olmayacağı kurtuluşa erebileceğini ifade etmektedir.[121]

Bununla birlikte Gazali, Yahudi ve Hıristiyanların tekzibini nübüvvetlerin esasına inkâr eden Berahime ve Âlemin Yaratıcısını inkâr eden Dehriye'nin tekzibiyle kıyaslayarak, bu nevi tekzibin nass varid olan tekzibe evleviyet tarifiyle mülhak olduğunu belirtmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v) ile birlikte bütün peygamberleri tekzip

---

[119] Gazali, *el-İktisad fi'l-İtikad,* s 281.
[120] Gazali, , *el-İktisad fi'l-İtikad,* s. 281.
[121] Gazali, *Faysalu't-Tefrika Beyne'l-İslam ve'z-Zındıka,* s. 5, 253.

eden Berahime'nin tekfir edilmeye Yahudi ve Hıristiyanlardan daha evla olduğunu, sadece peygamberleri tekzip etmekle yetinmeyip yaratıcıyı da tekzib eden Dehriye'nin ise tekfir edilmeye Berahime'den daha evla olduğunu bildirmektedir.[122]

İmam-ı Gazali, küfrün varlığını, laneti gerektiren bir sebep olarak görmekte ve lanetin üç mertebesinden bahsetmektedir. Birinci mertebe, daha umumi bir vasıftan dolayı lanet etmektir. "Allah'ın laneti kâfirlerin üzerine olsun" denmesi gibi.

İkinci mertebe, daha hususi vasıflarla lanet etmektir. "Allah'ın laneti Yahudiler ve Hıristiyanlar v.s üzerine olsun" denmesi gibi, bütün bunlar caizdir.

Üçüncü mertebe belli bir şahsa lanet okumaktır. Bu tür lanet okumakta tehlike vardır. Mesela, Allah'ın laneti Zeyd'in üzerine olsun! O kâfirdir demek gibi. Ancak şer'an lanet etmenin caiz olduğu insana lanet okumak caizdir. "Allah firavuna lanet etsin" demek gibi, bu kimse küfür üzere ölmüştür ve şer'an bilinmektedir. Bizim zamanımızda belli bir şahsa lanet okumaya gelince-mesela "Allah Zeyd'e lanet etsin' o Yahudi'dir" demek gibi- bu sözde tehlike vardır. Çünkü Zeyd'in Yahudilikten dönüp Müslüman olma ve Allah nezdinde Müslüman olarak ölme ihtimali vardır.[123]

Dikkat edilecek olursa Gazali, ilk iki mertebe de lanet okumanın herhangi bir tehlikesi olmadığı görüşündedir. Ancak üçüncü mertebede tehlike bulunmaktadır. Çünkü lanet okunan kimsenin Müslüman olma ihtimali vardır ve ona lanet okumak küfrü istemektir. Küfrü istemekte haddi zatında küfürdür. Küfrü uzaklaştırmak tehlikeyi kendinden de uzaklaştırmak demektir. Zira küfürle suçlanan kimsenin, ölmeden önce Müslüman olup Cennet ehli olma ihtimali ve lanet edilenin, lanet edenden daha hayırlı olma ihtimali vardır.[124]

---

[122] Gazali, *el-İktisad fi'l-İtikad,* s. 281.
[123] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. III, s. 339.
[124] Gazali, *Kimya-yı Saadet,* s. 378.

Bunların dışında İmam-ı Gazali, lanet konusunda **"İsrailoğulları'ndan kâfir olanlara hem Davud'un hem de Meryem Oğlu İsa'nın diliyle lanet olundu. Bunun sebebi: isyan etmeleri ve Hakkın sınırlarını aşmış olmalarıydı"**[125] ayetini delil göstererek "bu hüküm şiddetin en sonudur. Zira Allah Teala kötülükleri önlemeyi terk ettiklerinden dolayı laneti hak ettiklerini beyan buyurmaktadır"[126] diyerek konuya dikkat çekmektedir.

İmam-ı Gazali, Yahudilerle cedelleşmek suretiyle hayatı ziyan etmenin gereksizliğini, Hz. Muhammed'in ashabını böyle tartışmalardan menettiğini delil göstererek açıklamakta ve Hz. Peygamber'in ve ashabının cedel hususunda Yahudilere karşı hayatlarını, mücadele etmek suretiyle ziyan etmediklerini hatırlatıp bizlerin de böyle yapması gerektiğini aktarmaktadır. [127]

İmam-ı Gazali, akid konusunda Yahudilerle yapılan muameleleri sahih görmektedir. Fakat onlara Kur-an'ı Kerim'in ve Müslüman kölelerin satışını yasaklamaktadır. Eğer ehl-i harp iseler silahında satılmaması gerektiğini söylemekte ve bu tür muamelelerin mezhebin zahirine göre batıl, bunları yapanların ise asi olduğunu bildirmektedir.[128]

İmam-ı Gazali, evlenilmesi yasak olan kadınlarla ilgili bilgi verirken "peygamberimizin teşrifinden sonra Yahudi olan kimseler nikâh edilemez" demektedir.[129] Ancak Gazali, bu hükmü verirken şafi mezhebini esas almaktadır. Hanefi mezhebine göre ise bütün ehli kitap nikâh edilebilir. Ayrıca Gazali, evlenmeye mani olan durumlarla ilgili bilgi verirken, diğer dinlere mensup kişide iki haslet aramaktadır. Bu iki haslet ise, tahrif edildikten sonra bir dine girmesi veya İsrailoğulları'nın

---

[125] Mâide/78.
[126] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. II, s. 908.
[127] Gazali, , *İhya'u Ulûmi'd-Dîn ,* c. III, s. 1063.
[128] Gazali, *Kimya-yı Saadet,* s. 205.
[129] Gazali, *a.g.e.,* s. 194.

nesebinden gelmediği halde, Hz. Muhammed Mustafa'nın peygamber olarak gönderilmesinden sonra Yahudiliğe girmesidir. Gazali'ye göre; bu iki haslet olmadığı zaman böyle bir kadınla evlenmek helal değildir.[130]

İmam-ı Gazali, Müslim'in sahihinde bulunan Ebu Burde'den rivayet "Müslüman bir kimse ölür ölmez, Allah Teala onun cehennemdeki yerine bir Yahudi veya Hıristiyan sokar"[131] hadisini delil göstererek kıyametle Müslümanların yerine cehenneme Yahudilerin veya Hıristiyanların gireceğini aktarmaktadır. Ayrıca İmam-ı Ahmed'den rivayet edilen "Bu ümmetin her biri Yahudi veya Hıristiyancı cehenneme götürür ve der ki: be benim ateşten azad edilmemin karşılığıdır" hadisini de aktararak Muhammed ümmetinin cehennem ateşinden Yahudi ve Hıristiyan karşılığında azad edileceğini belirtmektedir.[132]

İmam-ı Gazali, Buhari ve Müslim'de yer alan "her çocuk İslam fıtratı üzerine doğar. Ancak anne ve babasını onu Yahudi, Hıristiyan ve Mecusi yapar[133] hadisini delil göstererek Yahudilerin taklide dayalı bir inanç sistemine sahip olduklarını belirterek söyle demektedir. "çocukluğumun erken dönemlerinden itibaren taklid batağından sıyrıldım ve büyüklerimden miras kalan inançlarımdan koptum. Çünkü Hıristiyan çocuklarının kesinlikle Hıristiyan, Yahudi çocuklarının istisnasız olarak Yahudi ve Müslüman çocuklarının da sadece Müslüman olarak yetişdiğini gördüm."[134] Gazali bu tespitten sonra yaradılıştan gelen asli hakikatle ve anne-baba ile hocalar aracılığıyla kazanılan sonraki inanç esaslarının ve taklid unsurlarının hakikati öğrenme arzusunu meydana getirdiğini aktarmakta ve bilginin gerçek yüzünün ne olduğunu bilmekle işe başladığını ve doğruluğundan kesin olarak emin olunmayan bilgininde kesin bilgi

---

[130] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. II, s. 119.
[131] Gazali, , *İhya'u Ulûmi'd-Dîn ,* c. IV, s. 1374.
[132]Gazali, *a.g.e.,* c. IV, s. 366.
[133] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. III, s. 39.
[134] Gazali, *el-Munkiz mine'd-Dalal Şerhi ve Tasavvufî İncelemeler,* s. 106.

(ilme'l-yakin) olamayacağını anladığını ifade etmektedir.[135] Ayrıca Gazali, Yahudilerin bu sonuca ulaşmalarının sebebini İslam dininin dışındaki bir ortamda doğmalarına ve büyümelerine ve atalarının da o yolda yürümüş olmasına bağlamakta ve şöyle demektedir "onların küfürlerinin şüphe çıkıntılarına takılmaktan doğan, doğru yoldan ayıran nazari araştırmadan, serap pırıltısı gibi atlatıcı hayallere kanmaktan başka bir dayanağı yoktu".[136]

Bu sözleriyle birlikte Gazali, akdine karşı sağlam oluşunda Yahudilerin durumunu, Hıristiyanlardan ve Müslümanlardan farklı görmekte ve korkutmaların, yıldırmaların, ne ilmi tahkik, ne de ikna edici hayallerin onların herhangi birinin nefsinde ve kalbi bağlantısının, çözülmesinde tesir icra etmediğini bildirmektedir.[137]

Bunların dışında Gazali, zamanın âlimleri hakkında bilgi vererek bir kısım âlimi ilmi çok görünsün diye Yahudilerin kelamıyla konuştukları için eleştirmekte ve onların ateşin beşinci tabakasında olacağını bildirmektedir.[138] Ayrıca zamanındaki âlimlerin beni İsrail âlimlerinden daha kötü olduğunu aktarmakta ve sebebini de sultanların istediği fetvaları vermelerine bağlamaktadır.[139]

B. YAHUDİLERİN KUTSAL KİTAPLARI HAKKINDA İMAM-I GAZALİ'NİN VERDİĞİ BİLGİLER

İmam-ı Gazali, Kutsal kitaplarla ilgili olarak "Kur-an, Tevrat, İncil ve Zebur Allah'ın peygamberlerine gönderdiği semavi kitaplardır"[140] diyerek, Tevrat'ı ve Zebur'u ahlaki ve dini öğretileri aktarmaya delil göstererek Tevrat'tan ve Zebur'dan

---

[135] Gazali, *el-Munkiz mine'd-Dalal,* Ter: Ali Kaya, Semerkant Yay., İstanbul 2006, s. 32.
[136] Gazali, *Tehafutu'l-Felasife,* Çev: Dr. Bekir Karlığa, Çağrı Yay., İstanbul 1981, s. 1.
[137] Gazali, *el-İktisad fi'l-İtikad,* s. 263.
[138] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. I, s. 264
[139] Gazali, *a.g.e.,* c. I, s. 286.
[140] Gazali, *a.g.e.,* c. I, s. 357.

örnekler sunmaktadır. Ancak Gazali, örnekleri verirken "Tevrat'ta ve semavi kitapların birinde şunlar vardır"[141], "Tevrat'ta şöyle yazılı olduğu söylenmiştir"[142], "Tevrat'ta söyle yazılı olduğu rivayet olunmuştur"[143], "denilir ki Tevrat'ta şöyle yazılıdır"[144] gibi kesin olmayan lafızlar kullanmaktadır ve bu şekilde ikinci ağızdan rivayetleri aktarması dikkat çekmektedir.

Aynı zamanda verdiği rivayetlerle ilgili bir problem vardır. O'da konuların anlam itibariyle olmasına rağmen aktardığı şekliyle bulunmamasıdır. Örneğin Gazali " Zebur'un başlangıcında şu ibare vardır: hikmetin başı Allah korkusudur"[145] demektedir. Oysa Zebur " ne mutlu o insana ki, kötülerin öğüdüyle yürümez, günahkârların yolunda durmaz" diye başlamaktadır. Ayrıca Gazali " sırat köprüsünün akasından bir nidacı, şöyle nida eder: ey azgın zorbalar! Ey haddi aşan şakiler! Allah Teala izzeti üzerine yemin ederek buyurdu ki, bugün hiçbir zalimin zulmü geçmeyecek"[146] rivayetlerine yer vermektedir. Ama zulüm başlığında bu bilgilere Tevrat'ta ulaşabilmiş değiliz. Aynı zamanda Tevrat'ta ahiretle ilgili bilgilerin açık olmadığını düşünürsek "sırat köprüsünden" bahsedilmesi dikkat çekicidir.

Gazali, Tevrat ve Zebur'dan bahsederken, ahlaki öğretilerden[147] ziyade dini öğretiler[148] üzerinde daha fazla durmaktadır ve aktardığı konuyla ilgili olarak Tevrat ve Zebur'dan aldığı bu alıntıları delil göstermektedir. Tevrat ve Zebur'un tahrif edilmesi konusuna bile değinmeden bu alıntıların olduğu gibi aktarması Gazalinin bu konudaki esnekliğini bize hissettirmektedir.

---

[141] Gazali, , *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. II, s. 45.
[142] Gazali, , *İhya'u Ulûmi'd-Dîn ,* c. IV, s. 644.
[143] Gazali, , *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. II, s. 302.
[144] Gazali, *Mukaşefetu'l-Kulûb,* s. 435
[145] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c.III, s. 1049
[146] Gazali, *Mukaşefetu'l-Kulûb,* s. 435.
[147] Gazali, *a.g.e.,* s. 435.
[148] Gazali, *Kimya-yı Saadet,* s. 157.

C. İMAM-I GAZALİ'NİN EHLİ KİTAP HAKKINDA VERDİĞİ BİLGİLER

İmam-ı Gazali, Ehli Kitap hakkın da bilgi verirken genellikle Kur-an' Kerim'den faydalanmaktadır. Gazali, bazen ehli Kitap hakkında bilgi sahibi olmamız amacıyla **"kitap ehlinden çoğu, gerçek kendilerine besbelli olduktan sonra nefislerindeki hasetlerinden dolayı sizi imanızdan küfre çevirmek isterler"**[149] bazen Ehli Kitap içindeki iyi vasıfları aktarmak amacıyla **"kitap ehli içinde, gece saatlerinde ayakta durup, Allah'ın ayetlerini okuyarak secdeye kapanan bir topluluk da vardır. Onlar, Allah'a ve ahiret gününe inanırlar, iyiliği emreder, kötülükten menederler; hayır işlerine koşuşurlar, işte onlar iyilerdendir"**[150] bazen kötü vasıflarını bildirmek amacıyla **"iman edenlerin Allah'ı anma ve ondan inen Kur-an sebebiyle kalplerinin ürpermesi zamanı daha gelmedi mi? Onlar daha önce kendilerine kitap verilenler gibi olmasınlar. Onarlın üzerinden uzun zaman geçti de kalpleri katılaştı. Onların birçoğu yoldan çıkmış kimselerdi"**[151] ayetlerini örnek göstererek Kur-an'ı Kerim'den alıntılar yapmaktadır.

Ancak Gazali, Ehli Kitap'ın ne günlük yaşantıları nede dini inanışları hakkında herhangi bilgi vermeksizin sadece olayları Kur-an' Kerim'de geçtiği şekliyle aktarmaktadır. Bilgi verilebilecek yerlerde de bakış acısını farklı tutmaktadır. Örneğin; tahrifle ilgili bir ayeti yorumlaması dikkat çekicidir. " **Kendisine kitap verdiğimiz kimseler o kitabı gereği gibi okurlar. İşte onlar tahrif etmeksizin kitaplarına iman edenlerdir. Her kimde kitabı inkâr eder veya değiştirirse, işte onlar dinlerinde ziyan edenlerdir**"[152] ayetini " 'ilk önce öğrenilmesi gerekeni öğrenmeden bir diğer

---

[149] Bakara/109; Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. III, s. 543.
[150] Âl-i İmrân/113–114; Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. II, s. 908.
[151] Hadid/16; Gazali, *Minhâcu'l-Âbidîn,* s. 230
[152] Bakara/121;Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. I, s. 228.

ilme el atmalıdır. Zira ilimlerde takip edilmesi zaruri olan tertipler, sıralar vardır" başlığıyla aktarıp, şöyle bir sonuca varmaktadır." yani bir ilmi veya fenni gereğince öğrenmedikçe başka ilim veya fenne geçmezler. O halde talebenin okuduğu ilmi güzelce kavrayıp, ondan sonra bir üst derecede bulunan ilme varmaya çalışması gerekir."[153] Görüldüğü üzere Gazali, öncelikle mana ifade eden tahrif konusuna girmeden yan anlamlarını açıklamaktadır. Kanaatimce Gazali, bu eserinde bu konuda ayrıntıya girmemek için böyle yapmaktadır. Yoksa Gazali birçok eserinde örneğin er-Reddül Cemil'de(Paris,1988) kendisinin engin dehasını, kritikçi yönünü, akılcı üslubunu ve yanlış fikirleri doğru delillerle çürütüşünü okuyucusuna göstermektedir.[154]

Aynı zamanda Gazali'nin eserlerinde, tartışmalarda bile İslam terbiyesini yansıttığını görmekteyiz. Ayrıca Gazali eserlerinde, Kur-an'ı Kerim'in "… **Ehli Kitapla ancak en güzel yoldan mücadele edin ve deyin ki, bize indirilene de size indirilene de iman ettik**"[155] ayetiyle edeplendiğini okuyucusuna hissettirmektedir.[156]

Örneğin Gazali, **"Kitap Ehli içinde, gece saatlerinde ayakta durup Allah'ın ayetlerini okuyarak secdeye kapanan bir topluluk vardır. Onlar, Allah'a ve ahiret gününe inanırlar, iyiliği emreder, kötülükten men ederler; hayır işlerinde koşuşurlar, işte onlar iyilerdendir."**[157] ayetini yorumlarken " dikkat edilirse, Allah Teala bu ayeti celile de mücerred olarak Allah'a ve son güne iman etmekten ötürü onların salih olduklarına şahitlik yapmamış, aksine bu imana iyiliği emretmek ve

---

[153] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. I, s. 228.
[154] Aydın,Prof.Dr. *Mehmet, Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları,* Ankara,1998
[155] Ankebût/46.
[156] Şarkavi, Dr. Mehmet Abdullah , *Hristiyanlık Üzerine Denemeler,* Ter: Doç. Dr. Osman Cilacı, Beyan Yay., İstanbul 1998, s. 30.
[157] Âl-i İmrân/113–114.

kötülükten vazgeçirmek hususunu da eklemiştir" diyerek Ehli Kitap konusuna esnek yaklaşmaktadır.[158]

Bunlarla birlikte Gazali, Ehli Kitab'ı en çok " hased" konusunda eleştirmektedir. Gazali,**"Kitap Ehlinden çoğu, gerçek kendilerine besbelli olduktan sonra sırf içlerindeki kıskançlıktan dolayı sizi imanızdan sonra küfre çevirmek isterler."**[159] ayetini yorumlayarak Ehli Kitab'ın iman nimetinin Müslümanlardan yok olmasını istemelerinin sebebinin hased olduğunu haber vermektedir.

Ayrıca Gazali, bu konuyla ilgili olarak "**İnsanlar tek bir ümmetti, Allah, peygamberleri müjdeleyiciler veya uyarıcılar olarak gönderdi; onlarla beraber ayrılığa düştükleri konularda insanlar arasında hükmetmek üzere hak ile Kitab'ı indirdi. Hüküm etmek için o peygamberlerle kitap gönderdi. "Oysa kendilerine kitap verilenler, kendilerine açık deliller geldikten sonra sırf arlarındaki zulüm ve kıskançlıktan dolayı O'nun (kitap) hakkın da anlaşmazlığa düştüler"**[160] ayetini haset konusuna örnek göstererek "Allah Teala, ilmi onları bir araya getirsin, Allah'ın ibadet ve taatinde onları birleştirsin diye ihsan ederek ilimde birleşmelerini emretmiştir. Fakat onlar birbirlerine haset ettiler, ihtilafa düştüler. Çünkü onların her biri reis olmak ve sözünün kabul edilmesi sevdasında idi! Bu bakımdan birbirlerinin sözünü reddettiler diye hasetlerinin sebeplerini de aktarmaktadır.[161]

Gazali, Ashab-ı Kiram'ın kendi aralarında geçen mizahi bir konuya gülüşmeleri neticesinde inen "**iman edenlerin Allah'ı anma ve ondan inen Kur-an sebebiyle kalplerinin ürpermesi zamanı gelmedi mi? Onlar daha önce kendilerine kitap verilenler gibi olmasınlar. Onların üzerinden uzun zaman geçti de kalpleri**

---

[158] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. II, s. 908.
[159] Bakara/109.
[160] Bakara/213.
[161] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. III, s. 524–525.

katılaştı. Onlardan pek çoğu yoldan çıkmış kimselerdir"[162] ayetini hatırlatarak ashabın rahmete gark olmuş bir ümmet olduğu halde, onların da dinin de ceza terbiye ve tedip ile ilgili çok ağır hükümler konulduğunu aktarmaktadır.[163]

Gazali, Hz. Muhammed'in İmam Ahmed 'den aktarılan " ben kolay, geniş ve batıldan hakka yönelmiş bir dinle gönderildim. İki kitabın (İncil ve Tevrat) ehlinin bizim dinimizde Samahat (genişlik) olduğunu bilmelerini istiyorum" hadisini aktararak Allah-u Teala'dan mümin kullarının " Rabbimiz, bize bizden öncekilere yüklediğim gibi ağır yük yükleme"[164] dileklerinin kabul etmesini temenni etmektedir.[165]

Gazali, ahiret âlimlerinin vasıflarını tarif ederken Ehli Kitab'a da değinerek **"Şüphesiz kitap ehlinden (Yahudi ve Hıristiyanlardan) kimi de; vardır ki hakka boyun eğer oldukları halde Allah'a iman ettikleri gibi size indirilen Kur-an'a da kendilerine indirilen Tevrat ve İncil'e de iman ederler. Allah'ın ayetlerini birkaç paraya satıp dünya menfaatlerini elde etmezler! İşte bu müminlere Rableri, katında mükâfatlar vardır"**[166] ayetini hatırlatarak dünya âlimlerinin vasıflarını aktarmaktadır. **"Vaktiyle Allah. Kendilerine kitap verilenlerden şöyle teminat almıştı: Cemalim hakkı için Kitab'ı muhakkak insanlara açıklayıp anlatacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz! Onlar ise, söz ve teminatı sırtlarından attılar ve karşılığında biraz para aldılar. Bu ne kötü alışveriştir"**[167] diyerek bu konuda uyarısını da ayetle yapmaktadır. **"ne sizin kuruntularınız (gerçektir); kim bir**

---

[162] Hadid/16.
[163] Gazali, *Minhâcu'l-Âbidîn,* s. 230.
[164] Bakara/286.
[165] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. IV, s. 375.
[166] Âl-i İmrân/198.
[167] Âl-i İmrân/187; Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. I, s. 261.

kötülük yaparsa onun cezasını görür ve kendisi için Allah'tan başka dost da yardımcıda bulamaz."[168]

Ayrıca Gazali, Hz. Ömer'le Ehli Kitab'ın diyaloguna da yer vermektedir. Nakledildiğine göre Hz. Peygamber, veda haccında vakfe yaparken şu ayet nazil olmuştur. **"Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim. Üzerinizdeki nimeti tamamladım ve size din olarak İslam'ı seçtim"**[169] Bir Kitap Ehli söyle demiştir: "Eğer bu ayet bizler için nazil olsaydı, bu ayetin nazil olduğu günü bayram günü olarak kabul ederdik" bunun üzerine Hz. Ömer şöyle buyurmuştur. "Ben Allah için şahadet ederim ki, bu ayet iki bayramın bir arada nazil olduğu bir günde nazil olmuştur. Yani arefe ve Cuma gününün bir arada olduğu bir günde Arafat'ta vakfeye durmuşken Hz: Peygambere nazil olmuştur.[170]

---

[168] Nisa/123; Gazali, *Minhâcu'l-Âbidîn,* s. 224.
[169] Maide/3.
[170] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Din,* c. I, s. 863.

III. BÖLÜM

HZ. MUHAMMED VE SONRASI DÖNEMDE YAHUDİLER

A. İMAM-I GAZALİ'YE GÖRE HZ. MUHAMMED DÖNEMİ VE YAHUDİLER

1. İmam-ı Gazali'nin Hz. Muhammed Hakkında Yahudiliğe Bağlı Olarak Verdiği Bilgiler

İmam-ı Gazali, Hz. Muhammed'i Yahudi şeraitini nesheden bir peygamber olarak görmekte ve "Allah Peygamberlerin sonuncusu ve kendisinden evvel gelen Yahudi, Hıristiyan ve Sabilerin şeraitini neshedici olarak Muhammed Mustafa'yı göndermiştir"[171] demektedir."

İmam"ı Gazali, Tirmizi'den alınan Abdullah b.selam (r.a.) aktarılan bir hadisi Hz. Muhammed'in vasıflarının Tevrat'ta geçmesiyle ilgili olarak ele almaktadır. Abdullah b.selam (r.a.) anlatıyor: Rasulullah ashabıyla müzakere ediyordu. Dedik ki;

— Keşke, Allah nazarında hangi amelin daha faziletli ve rızasına uygun olduğunu bilsek de onu yapsak! Bunun üzerine Saf suresi nazil oldu ve Hz. Muhammed bu sureyi sonuna kadar okudu. "…**bir zaman Musa kavmine:**

— Ey kavmim! Benim, Allah'ın size gönderdiği elçisi olduğunu bildiğiniz halde niçin beni incitiyorsunuz? Demişti. Onlar yoldan sapınca, Allah da kalplerini saptırmıştı. Allah fasıklar topluluğunu doğru yola iletmez.

Hatırla ki Meryem oğlu İsa: Ey İsrailoğulları! Ben size Allah'ın elçisiyim, benden önce gelen Tevrat'ı doğrulayıcı ve benden sonra gelecek Ahmed adında bir peygamberi de müjdeleyici olarak geldim, demişti. Fakat o, kendilerine açık

---

[171] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Din,* c. I, s. 427.

deliller getirilince: bu apaçık bir büyüdür, dediler…"[172] Gazali, yukarıda geçen ayeti delil göstererek Yahudilerin ve Hıristiyanların Tevrat'ı doğrulayıcı adı Ahmed olan bir peygamber geleceği bilgisine sahip olduklarını bildirmektedir. Fakat Kur-an'ı Kerim'de Yahudilerin Tevrat'ı doğrulayıcı Ahmed adında bir peygamberin geleceği müjdesini bildikleri ifadesi yer almasına rağmen Gazali, bu konu üzerinde detaylı bir açıklama yapmamakta ve bu bölümlerin Tevrat'ta geçtiği şekliyle ilgili bir bilgi sunmamaktadır. Bu konuyla ilgili olarak dinler tarihi alanında yapılan çalışmalara göre, bu Tevrat bölümlerinin "Tanrımız Rab size aranızdan benim gibi bir peygamber çıkaracak, onu dinleyin. Horev'de toplandığımız gün Tanrınızdan şunu dinlemiştiniz: "bir daha ne Tanrınız Rabbin sesini duyalım, ne de o büyük ateşi görelim, yoksa ölürüz. Rab bana "söylediklerim doğrudur" dedi. Onlara kardeşleri arasından senin gibi bir peygamber çıkaracağım"[173] olduğu söylenmekte ve şöyle yorum getirilmektedir. "kardeşleri arasından" sözüyle Gazalinin de İbn i Abbas'ın rivayetle ele aldığı "Hz. Muhammed peygamber olmadan önce Yahudiler bir kavimle savaştıkları zaman Allah Teala'ya şöyle dua ederlerdi,

— Ya Rabbi, göndereceğini bize vaat ettiğin peygamberin hürmetine bize yardım et. Allah Teala onlara yardım ederdi. Ne zaman Hz. İsmail'in evlatlarından Hz. Muhammed peygamber olarak gönderildi, onu tanımalarına rağmen inkâr ettiler"[174] hadisinde olduğu gibi, Hz. İbrahim'in oğlu Hz. İsmail'in kastedildiği, "senin gibi bir peygamber" sözüyle de Hz. Musa ve Hz. Muhammed'in Allah'la aracısız görüşmesi özelliğinin sadece bu peygamberlere ait olması hasebiyle ikisinin kastedildiği belirtilmektedir.

---

[172] Saff/5-6; Gazali, *Mukaşefetu'l-Kulûb,* s. 660.
[173] Eski Ahit, Yasağın Tekrarı: Peygamberler hakkında, 18: 15–18.
[174] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Din,* c. III, s. 525.

Ayrıca Gazali, gelecek olan peygamberin vasıflarının Tevrat 'ta bulunduğuyla alakalı olarak, Abdurrahman b. Cabir b. Nefir'in babasından (Nesaî'ye göre şayan'ı itimad bir kimsedir, Tabiîn-i Kiram'ın büyüklerindendir) bir rivayet aktarmaktadır. "ben Yemen'de bulunuyordum. Yahudi bir komşum vardı. Bu komşum bana sık sık Tevrat'tan bahsederdi. Bir ara Yahudi komşum yolculuktan dönmüştü. Yanına giderek şöyle dedim: "Allah Teala bizden (Araplardan) bir peygamber göndermiş. O peygamber bizi İslam dinine davet etti ve bizde Müslüman olduk ve aynı zamanda Tevrat'ı tasdik eden bir kitabı da Allah Teala bize göndermiştir" Benim bu sözlerimi dinleyen Yahudi şöyle dedi: "doğru söyledin. Fakat sizin o peygamberin getirdiklerini yerine getirmeye gücünüz yetmeyecektir çünkü biz peygamberin ve onun ümmetinin vasıflarını Tevrat'ta görmekteyiz. O peygamberin ve ümmetinin vasıflarından birisi şudur; hiçbir Müslüman'a helal değildir ki, kapısının eşiğini kalbinde başka bir Müslüman'a karşı nefret olduğu halde geçmiş olsun." [175] Bu anlatım da gördüğümüz üzere ister Yahudi bir âlim, ister Yahudi bir halk olsun hepsi Tevrat'ta adının zikredildiğine inandığı ve vasıfları belli olan bir peygamberin geleceğine inanmaktadırlar. Fakat buna rağmen Hz. Muhammed'i kabul etmemektedirler.

Bununla birlikte Gazali, konuyla ilgili olarak Hz. Safiye'den nakledilen bir olayı da aktarmaktadır. "Bir gün babam, amcama "sen (Hz. Muhammed) hakkında ne dersin?" diye sordu. Amcam "bence Musa'nın müjdelediği peygamber budur!" , "o halde ne yapmalıyız?" dedi. Amcam "hayatta oldukça ona düşmanlık edelim!" diye cevap verdi.[176] Gazali, burada Hz. Peygamberimizin eşi Safiye'nin babasının ve amcasının diyaloglarına yer vererek Hz. Muhammed'in peygamber olduğunu

[175] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Din,* c. II, s. 554.
[176] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Din,* c. III, s. 525.

bildiklerine ve bile bile inkâr ettiklerine değinerek, bunu yapma sebeplerini de hased'e bağlamaktadır.

Bunların haricinde İmam-ı Gazali, Hz. Musa'nın, Hz. Muhammed'in bilgisine sahip olduğunu ve Hz. Musa'nın Allah'a "ya Rabbi! Muhammed'in ve Ümmet'inin derecelerini bana göster! Diye niyazda bulunduğunu bildirmekte[177] ve Cenabı hakkın Hz. Musa'ya "bana yakın olmak istiyorsan Hz. Muhammed'e çokça salât ve selam getir"[178]buyuran rivayet'e yer vermektedir.

2. İmam-ı Gazali'ye Göre, Sosyal ilişkiler Açısından Hz. Muhammed'in Yahudilerle Münasebeti

İmam-ı Gazali, Hz. Muhammed ve Yahudilerle sosyal ilişkileri konusunda birçok örnek vermektedir. Bu örneklerde Gazali, Yahudilerin, Hz. Muhammed'e soru sorarak akıllarınca zora sokma çabalarına[179] ve Yahudi âlimlerin Hz. Muhammed'le diyaloglarına[180] değinerek daha çok Yahudilerin Hz. Muhammed'e karşı bir fiil eziyetlerine dikkat çekmektedir.

Gazali, "Yahudilerden bir kişi Hz. Muhammed'e sihir yapmıştı. Cebrail gelip, Hz. Muhammed'e haber verdi. Hz. Muhammed bir adam gönderip sihir yapılan tarağı (Zervan kuyusundan) çıkarttırdı. Düğümler açılınca Hz. Muhammed bedeninde hafiflik hissetti" diyerek yaşanan olayın sonucunda "Hz. Muhammed sihirci Yahudi'ye ne bir şey söyledi, ne de bunu yüzüne vurdu" diyerek Hz. Muhammed'in bir peygamber olarak davranışındaki fevkaladeliği bizlere nakletmektedir.[181]

---

[177] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Din,* c. III, s. 703.
[178] Gazali, *Mukaşefetu'l-Kulûb,* s. 60.
[179] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Din,* c. IV, s. 1355.
[180] Gazali, *a.g.e.,* c. IV, s. 1354.
[181] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Din,* c. II, s. 1084.

Ayrıca Gazali, bir Yahudi kadının Hz. Muhammed'i zehirlemeye çalışması rivayetlerine de yer verecek, Ashab-ı Kiram'ın "kadını öldürelim mi?" sorusuna karşılık Hz. Muhammed'in kadının öldürülmesini kabul etmediğini bildirmekte[182] ve böylece Hz. Muhammed'in affedici vasfını ön plana çıkarmayı hedeflemektedir.

Hz. Muhammed döneminde Ashab-ı Kiram'dan Abdullah b. Sahi el-Ensari Yahudiler arasında öldürülmüş olarak bulunmuştur. Gazali bu olayı bizlere aktararak, Hz. Muhammed'in Yahudilere saldırmadığına ve acı olan hakkı tatbik etmekten (adaletle davranmaktan) başka bir şey yapmadığına değinerek,[183] Hz. Muhammed'in tüm eziyetlere karşın bir o kadar affedici ve bir o kadar da adaletle hükmetmiş olduğunu aktarmaktır.

Gazali, Hz. Muhammed dönemindeki sosyal ilişkilere değinirken, Yahudilerin, bu sıkıntıları sadece Hz. Muhammed'e yaşatmadıklarını aynı zamanda Ashaba da yaşattıklarını aktarmaktadır. Medine'ye hicret döneminde Yahudiler Müslümanlara giderek " Yahudiler, size sihir yapmıştır. Artık sizin çocuğunuz olmaz" demişlerdir. Gazali bu olayı aktararak Medine'de ilk doğan çocuk olan Abdullah b. Zübeyr doğana kadar Müslümanların sıkıntı çektiklerini ve Abdullah b. Zübeyr'in doğumuyla birlikte büyük bir şenlik yaptıklarını[184] bildirmektedir.

Ancak Hz. Muhammed döneminde Yahudilerle ilgili birçok sıkıntı yaşanmasına rağmen, Hz. Muhammed Yahudilerle sosyal ilişkilerini kısıtlamamıştır. Hatta komşuluk ilişkilerin de Ashaba o kadar çok tavsiyelerde bulunmuştur ki, "kurban kesilince Yahudi komşuyu ihmal etmeyin" nasihatlerini Ashab da uygulamakta hiç tereddüt etmemişlerdir.[185]

---

[182] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Din,* c. II, s. 1083.
[183] Gazali, *a.g.e.,* c. II, s. 1062.
[184] Gazali, *a.g.e.,* c. II, s. 178.
[185] Gazali, *Mukaşefetu'l-Kulûb,* s. 629.

Aynı zamanda Hz. Muhammed Ebu Rafî aracılığıyla bir Yahudi'den ödünç un istettirmiştir, fakat Yahudi ancak bir rehin mal bırakması şartıyla unu vereceğini söylemiştir. Hz. Muhammed de zırhını göndererek rehin bırakmıştır ve bir miktar un almıştır.[186] Bu olay bize Hz. Muhammed'in ticari ilişkilerde ehli kitaba karşı bakış açısını göstermekle birlikte, Yahudi'nin Hz. Muhammed'e ancak rehin karşılığında un vermesi dikkat çekicidir. Bu olay karşısında Hz. Muhammed de "ben güvenilir bir insanım. Ödünç olarak unu vermiş olsaydı mutlaka onu geri verirdim" diyerek üzüntüsünü dile getirmiştir ve yaşanan bu olayla ilgili olarak **"onlardan bazı zümrelere kendini denemek için verdiğimiz dünya hayatının süsüne gözlerini dikme"**[187] ayeti celilesi vahye dilerek dünya hayatı hususunda Hz. Muhammed teselli edilmiştir.[188]

Bununla birlikte Hz. Muhammed'de ve ashabına yaşattıkları tüm sıkıntılara rağmen Yahudiler, her fırsatta Hz. Muhammed'in yanına gelip, ondan faydalanmaya çalışmışlardır. Bu konuyla ilgili olarak Gazali Ebu Musa el-Eş'arî'nin anlattığı şu diyaloglara yer vermektedir. "Yahudiler Muhammed'in kendilerine "Allah rahmet etsin demesi için Hz. Muhammed'in yanına gelip kasten aksırırlardı. Ancak bütün gayretlerine rağmen Rasulullah "Allah size hidayet etsin" diye dua ederdi.[189] Fakat Yahudiler Hz. Muhammed'in yanına her gelişlerinde böyle davranmamışlardır. Bu duruma Gazali, Hz. Aişe validemizden bir rivayetle açıklık getirmektedir. "Yahudilerden bir cemaat Rasulullah'ın huzuruna gelerek "essâmu aleykel (ölüm senin üzerine olsun) dediler. Rasulullah da " aleyküm"(sizin üzerinize de ol ne olsun)

---

[186] Gazali, *Kimya-yı Saadet,* s. 185.
[187] Taha/133.
[188] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Din,* c. IV, s. 484.
[189] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Din,* c. II, s. 634.

karşılığını verdi. Ancak ben (Hz. Aişe) atılarak "üzerinize hem sam (ölüm) hem de lanet olsun" dedim. Bunun üzerine Hz. Muhammed şöyle buyurdu.

—Ey Aişe! Allah her şeyde yumuşak davranmayı sever. Ya Rasulullah onların ne dediklerini işitmediniz mi? Evet işittim; bunun için de "sizin üzerinize de olsun" dedim ya![190] Görüldüğü üzere Hz. Muhammed Yahudilerle hiç hakkın sınırlarını aşmamış çevresindekilere, olaylara sükûnetle yaklaşmaları gerektiği mesajını vermiş ve kendisi de davranışlarıyla örnek olmuştur.

3. İmam-ı Gazali'ye Göre, Hz. Muhammed'in Yahudilikle İlgili Ashabını Bilgilendirmesi

Hz. Muhammed ashabını birçok konuda bilgilendirmiştir. İlim, ibadet, ahlak, geçmiş milletler hakkında bilgi vermek v.s. gibi. Gazali'ye göre, Hz. Muhammed, ashabına bazen Beni İsrail âlimleri hakkında bilgi vermiş "Beni İsrail âlimleri, maişetlerinde zalimlere karıştıkları için Allah Teala onlara lanet etmiştir"[191] hadisinde olduğu gibi, bazen ashabını o milletlerle kıyaslamıştır **"siz içinizde olan şeyi açıklasanız da, saklasanız da Allah Teala sizi onunla hesaba çeker"**,[192]ayeti indiği zaman ashaptan bir grup "biz gücümüz ve takatimiz dışında olan bir emirle mükellef kılındık. Muhakkak hepimizin nefsi, kalbin istemediği ve sevmediği şeyleri kendisine söylemektir. Sonra Allah tarafından bundan dolayı hesaba çekilirsek (halimiz nice olur) bunun üzerine Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur. "zannederim siz, Yahudilerin dediği gibi diyorsunuz: " biz dinledik ve isyan ettik." Sakın böyle demeyin aksine "biz

[190] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Din,* c. II, s. 627.
[191] Gazali, *a.g.e.,* c. II, s. 473.
[192] Bakara/284.

dinledik ve itaat ettik" deyin[193] Bu kıyaslamada da görüldüğü üzere Hz. Muhammed, konuyla ilgili ashabını bilgilendirmekle kalmamakta, nasıl davranmaları gerektiği hususunda da onlara strateji de belirlemektedir.

Ayrıca bu konuyla ilgili olarak Gazali, namazda Hz. Muhammed'in ne okuduğuna dikkat etmeyen ashabına, Hz. Muhammed iyi bilin ki! İsrailoğulları da sizin yaptığınız gibi yapmıştı. Allah Teala " peygamberlerine! Kavmine söyle! Bedenleriyle huzuruma geliyor ve dillerine bana veriyorlar, fakat kalpleriyle benden uzaklaşıyorlar, yaptıklarının batıl olduğunu bilsinler, diye vahyetmiş[194] dediğini hatırlatarak İsrailoğulları'nın düştüğü hataya düşmememiz gerektiğini bildirmektedir. Aynı zamanda ashabın 'Hz. Peygamberle beraber seferdeydik ve açmıştık. Debab (keler) denilen hayvanın çok olduğu bir yerde konakladık. Bizim o hayvanlardan doldurduğumuz çömlekler ateşin üzerinde kaynarken Hz. Peygamber şöyle buyurdu: zamanında İsrailoğulları'ndan bir topluluk mesh olunmuştu. (başka bir surete sokulmuştu) şu hayvancağızların onlar olmasından korkarım. Bu söz üzerine biz çömleklerimizin içindekileri yere döktük. Daha sonra Allah Teala Peygamberi Zişan'ına bu kavmi mest ettikten sonra onlara zürriyet vermediğini bildirdi"[195]rivayetlerine yer vererek yaşanan bu olaya karşılık daha sonra Alah'u Teala tarafından bilgi verilmesine dikkat çekmektedir.

4. İmam-ı Gazali'ye Göre Hz. Muhammed'in Yahudilik Tarihiyle İlgili Peygamberler Hakkında Bilgi Vermesi

İmam-ı Gazali, Miraç'ta Hz. Muhammed'in Hz. Musa'yla görüştüğünü değinerek, Hz. Muhammed'e Miraç'ta elli vakit namaz kılındığını, fakat Hz. Musa'nın

[193] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Din,* c. III, s.120.
[194] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Din,* c. I, s. 624.
[195] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Din,* c. II, s. 325.

Hz. Muhammed'le görüşerek, Allah'tan elli vakit namazın hafifletilmesini istemesini söylediğini ve sonuçta elli vakitlik farz namazın beş vakit namaz olarak farz olduğunu aktarmaktadır.[196] Burada İmam-ı Gazali'nin 'İslam dininin direği olarak kabul edilen namazın' Hz. Musa sebebiyle beş vakit namaza indirilmesi rivayetlerine değinmesi Gazali'nin Hz. Musa'yı bir İslam peygamberi olarak yorumlaması düşüncesini doğrular mahiyettedir.

İmam-ı Gazali, Hz. Muhammed'in ganimet mallarını taksim ederken birisinin bu taksimden memnun kalmayarak "bu öyle bir taksimdir ki bu taksimle Allah'ın cemali kastedilmiş değildir" sözünü aktararak, bu olay üzerine Hz. Muhammed'in " Allah kardeşim Musa'ya rahmet etsin! Bu zahmetlerden daha fazlasına mübtela olmuş ve sabretmiştir" dediğini bildirmektedir.[197] Gazali, burada iki farklı duruma dikkat çekmektedir. Bunlar, Yahudilerin Hz. Musa'ya çok eziyet etmeleri ve Hz. Musa'nın da halkına karşı bir o kadar sabırlı davranmasıdır.

Konuyla ilgili olarak Gazali, yine Hz. Muhammed Huneyn'de Hevazin kabilesinden alınan malları taksim ederken halktan bir kişi gelerek Hz. Muhammed'den seksen koyun ve çobanını istiyor. Bunun üzerine Hz. Muhammed "sen az istedin! Hz. Musa'yı Hz. Yusuf'un kemiklerinden haberdar eden (Mısırlı) kadın Musa (a.s.) kendisine "ne istersen iste" dediği zaman görüş ve hüküm bakımından daha kuvvetli idi; zira dedi ki "benim dileğim; gençliğime döndürmen ve seninle birlikte Allah'ın cennetine girmemi temin etmendir" rivayetini aktarmaktadır.[198]

---

[196] Gazali, *Mukaşefetu'l-Kulûb,* s. 640.
[197] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Din,* c. II, s. 1085.
[198] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Din,* c. III, s. 365.

5. Hz. Muhammed'in Yahudilikle İlgili Verdiği Hükümlere İmam-ı Gazali'nin Bakışı

İmam-ı Gazali, kâfir, fasık ve facirlerin buğzuna ve onların yaptıklarını inkâr etmeye ve onlardan nefret etmeye delil olarak "**Yahudileri ve Hıristiyanları dost edinmeyin"**[199] ayetini delil göstererek onlardan uzak durmamız gerektiğini belirtmektedir.[200]

Gazali, Hz Muhammed'in İsrailoğulları'yla ilgili "dünya fitnesinden ve kadın fitnesinden sakının! Çünkü İsrailoğulları'nın fitnesinin başlangıcı kadınlar tarafındandı"[201] hadisini delil getirerek bu fitnenin sonucunda Yahudilerin, Hz. Muhammed'in dediği gibi "dünya nimetleri Yahudilerin önüne serilince onlar yoldan saptılar, süslere, hoş kokulara ve kadınlara düştüler"[202] yorumunu hatırlatmakta ve Yahudilerin gidişatının yanlış olduğunu belirtmektedir.

Ayrıca bu konuyla ilgili olarak Gazali, Yahudilerin batıl yolda olduklarını, Hz Muhammed'in bir olayıyla teyit etmektedir. Ahmet b. Hanbel 'in Müsned'inden alınan bir hadiste Abdullah b. Mesud r.a. şöyle rivayet etmektedir.

" Bir gün Rasulullah bize toprak üzerinde bir yol çizdi ve buyurdu

—Bu Allah'ın yoludur.

Sonra çizgiyi bu yolun sağında ve solunda çok sayıda yerler çizdi ve arkasından buyurdu ki;

—Bunlar her birinin başında şeytanın bulunduğu (sapık) yollardır. Arkasından da şu ayeti okudu. **"şüphesiz bu, benim dost doğru yolumdur. Bana uyun (başka)**

---

[199] Maide/51.
[200] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Din,* c. IV, s. 861.
[201] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Din,* c. III, s. 278.
[202] Gazali, *Mukaşefetu'l-Kulûb,* s. 216.

yollara uymayın. Zira o yollar sizi Allah'ın yolundan ayırır."[203] Bu konuya açıklama getiren Gazali, bu ayette geçen diğer yollar lafsıyla ilgili İbn-i Atiye (r.a.)'ın rivayetlerine de başvurmaktadır. İbn-i Atiyye, "Ayeti Kerimede geçen "diğer yollar" lafzı Yahudileri, Hıristiyanları, Mecusileri diğer dinleri ve bunlara ilave olarak dinin emirleri konusunda haktan ayrılan, inat ve münakaşaya giren bütün bidat, delalet sahiplerini ve hevasına uyanları içine alır. Bu gibilerin ayaklarının kayması ve sapık inançlara kapılmaları her an mümkündür."[204] Gazali'nin İbn Atiyye'nin yorumuna müdahale etmeden yer vermesi bizlere kendisinin de aynı görüşte olduğu fikrine ulaştırmaktadır.

Gazali, Hz Muhammed'in "malların zekâtını vermeyenler Allah katında Yahudi ve Hıristiyan gibidir, öşür zekâtını vermeyenler de Mecusi gibidir"[205] rivayetlerine yer vererek, zekât vermemenin cezasının Allah katında Yahudi ve Hıristiyanlara benzemek olduğunu ifade etmektedir. Ancak yapılan araştırmalara göre bu hadise böyle bir lafızla ulaşılamamıştır. Böyle bir durumda Gazali'nin zayıf bir hadisi delil göstermesi dikkat çekicidir.

Gazali, Hz. Muhammed'in hac konusunda Ebu Hureyre'den rivayet "imkânı olduğu halde hac etmeyerek ölen bir kimse ister Yahudi, isterse Hıristiyan olarak ölsün" hadisini yorumlayarak "ne büyük ibadet ki, onun olmamasıyla din kemalini kaybeder ve imkânı olduğu halde onu terk eden bir kimse delalet yönünden Hıristiyan ve Yahudilerle eşit olur"[206] demektedir.

Ayrıca Gazali, **"De ki ey o Yahudi olanlar! Siz diğer insanlardan başka olarak, Allah'ın dostları bulunduğunuzu iddia ediyorsanız, haydin ölmeyi temenni**

---

[203] En'am/153; Gazali, *Mukaşefetu'l-Kulûb,* s. 673.
[204] Gazali, a.g.e., s. 673.
[205] Gazali, *a.g.e.,* s.153.
[206] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. I, s. 854.

edin, eğer davanızda samimi iseniz, öyle yapın"[207] ayetini yorumlayarak Hz. Peygamber, Yahudileri ölümü temenni etmeye davet etti ve böylece Yahudilerle bu temennin arsına bir mani girdi. Böyle bir temenni de bulunmaktan aciz oldular. Bu durum şarktan gabya kadar Cuma günü sesli olarak bütün mescitlerde, bu açık mucize olan ayetin tazimi için okunan bir surede (Cuma suresi) belirtilmiştir. Hz peygamber (Allah'ın izniyle) gaybden haber vermiştir" [208]demektedir.

B. HZ. MUHAMMED VE SONRASI DÖNEMDE YAHUDİLERLE İLGİLİ KONULAR HAKKINDA İMAM-I GAZALİ'NİN VERDİĞİ BİLGİLER

Gazali, peygamber (s.a.v) döneminde ve sonraki dönemlerde ashabın ve âlimlerin Yahudilerle ilgili görüşlerine yer vererek bizlere bilgi vermektedir.

Gazali, Mücahit'ten nakledilen "Bir gün Abdullah b. Ömer'in yanında bulunuyordum. O sırada hizmetçisi bir koyun yüzüyordu. İbn Ömer ona "bu koyunu yüzdükten sonra Yahudi komşumuzdan başlamak üzere komşulara birer parça ver." Dedi ve bunu birkaç kere tekrarladı. Hizmetçi " Ne de çok tekrar ettiniz efendim" dedi. Bunun üzerine İbn Ömer "çünkü Hz. Peygamber komşularımız hakkında o kadar tavsiyede bulundu ki neredeyse onları bize varis kılacak zannettik"[209] rivayetini hatırlatmakta ve Hişam'ın "Hasan Basri kurban etinden Yahudi ve Hıristiyan komşuya verilmesinde herhangi bir beis görmezdi"[210] sözünü aktarmakta ve böylelikle Hz. Muhammed'in ve İslam âlimlerinin komşuluk ilişkilerinde Yahudilerle sosyal ilişkilerin sağlamlaştırılması çalışmalarını model alıp bizlerinde buna uygulamamız gerektiği sonucuna varmaktadır. Görüldüğü üzere Gazali, inanç, itikad, ibadet, amel yönünden

---

[207] Cuma/16.
[208] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Din,* c. II, s. 1048.
[209] Gazali, *a.g.e.,* c. II, s. 653.
[210] Gazali, *a.g.e.,* c. II, s. 653.

Yahudilerden uzak durmamız gerektiği bilincini vermeyi hedeflemesinin yanında, İslam kültürünün güzel adetlerini yaşatma hususunda da hiçbir din ayrımı yapmadan uygulama yapılması fikrini de yaymaya çalışmaktadır

Gazali, Hz Muhammed döneminde ve sonrasıyla ilgili bilgi verirken, Yahudilikten İslamiyet'e geçen Kâb b. Ahbar'ın rivayetlerine çokça yer vermektedir. Ashab da aynı şekilde Yahudilik ve Tevrat'la ilgili konular da Kâb b. Ahbar'a başvurmaktadır. Örneğin: Hz. Ömer Kâb b. Ahbar'a "sen muhasebeyi Allah'ın kitabında nasıl görüyorsun" sorusuna Kâb:

— Göğün Hakimin'den yeryüzünün Hâkimi'ne azab olsun diye görüyorum deyince Hz. Ömer sert çıkışmış ve "ancak nefsini hesaba çeken bu hükmün dışındadır" demiştir. Bunun üzerine Kâb b. Ahbar "evet ey Müminlerin Emiri (senin söylediğin bu cümle) Tevrat'ta tam o hükmün yanında yazılıdır"[211] demiştir

Ayrıca Ebu'd Derda (r.a) Kâb b. Ahbar'a der ki,

—Bana Tevrat'taki en sözlü ayetleri bildir! Kâb şöyle der:

—Cenab'ı Hak buyuruyor ki "Salih kulların konuşmaya şevkleri arttı. Bende onlar kavuşmaya daha da fazla şevk duyarım. "Tevrat'ta bu ayetin yanında şunlar yazılıdır "Beni kim isterse elbette bulur. Benden başkasını isteyen beni asla bulamaz. Bunun üzerine Ebu'd Derda (r.a.): "Ben Rasulullah'ın aynen bunları söylediğine şahitlik ederim"[212] der

[211] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Din, c*. IV, s. 981.
[212] Gazali, *Mukaşefetu'l-Kulûb,* s. 318.

IV. BÖLÜM

İSRAİLOĞULLARI HAKKINDAKİ KISSALARIN İMAM-I GAZALİ TARAFINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Gazali, eserlerinde israiloğullarıyla ilgili kıssalara çokça yer vermektedir. Bu kıssaları bizlere ulaştırırken bazen Hz. Muhammed'in rivayetlerine,[213] bazen de ashabın rivayetlerine[214] yer vererek aktarmaktadır. Gazali kıssaları aktarırken de o dönem hakkında bilgi vermekten ziyade hem ahlakî,[215] hem de dinî[216] açıdan ibret almamızı hedeflemektedir. Konunun nasıl anlatıldığından ziyade, anlatılanlardan "biz kişisel olarak neler kazanabiliriz?" bunun hesabını yapmaktadır.

Ebu Bekir b. Abdullah el-Muzenî'den rivayete göre; İsrailoğullarından bir kişi birçok mal toplamıştır. Ölümü yaklaşınca çocuklarına "Bana mallarımı gösterin" demiş. Kendisine birçok at, deve, köle ve başka mallar getirilmiş. Mallarına bakınca adam ağlamaya başlamış.O esnada ölüm meleği gelmiş ve ağlamasının sebebini sormuş akabinde de canını almaya geldiğini söylemiş. Adam;

_Bana mühlet ver ki bu malı dağıtayım demiş. Ölüm meleği ona;

_ Ecelin gelip çatmadan önce dağıtmalıydın diyerek onun ruhunu kabzetmiş.[217]

Bu konu üzerinde farklı rivayetlere de yer veren Gazali, burada ilk olarak ölümü insanlara hatırlatmakta ve hem ahirete hazırlık yapılmasını hem de tevbe edilmesi gerektiğini[218] bildirmektedir.

---

[213] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Din,* c. III, s. 85.
[214] Gazali, *Mukaşefetu'l-Kulûb,* s. 690.
[215] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Din,* c. IV, s. 361.
[216] Gazali, *a.g.e.,* c. IV, s. 378.
[217] Gazali, *a.g.e.,* c. IV, s. 1165.
[218] Gazali, *a.g.e.,* c. IV, s. 1167.

Gazali, İsrailoğullarıyla ilgili kıssalarda daha çok İsrailoğulları'nın kıtlıkla karşı karşıya kalmalarının sebebini öncelikle İsrailoğulları'nın hatalarına bağlamaktadır. Süfyan es-Sevr'i'den bir rivayet şöyledir: "İşittiğime göre İsrailoğulları yedi sene üst üste kıtlıkla karşı karşıya kaldılar. Öyle bir hale geldiler ki, mezbeliklerinden ölü hayvanların leşlerini toplayıp yediler, çocuklarını yediler. Bu hal devam ettiği müddetçe dağlara çıkıp ağlarlar, yalvarıp yakarırlardı. Bunun üzerine Allah Teala onların peygamberlerine vahiy gönderdi: "Eğer yürüyerek bitkin bir halde benim dergâhıma gelip dua için uzanan elleriniz göklere yetişse, yine de dualarınızı kabul etmeyeceğim. Ta ki zulümle aldıklarınızı sahiplerine iade etmedikçe…" Bunun üzerine zulümle alınan bütün mallar ve haklar sahiplerine iade edildi ve aynı günde yağmur şakır-şakır yağmaya başladı.

Görüldüğü gibi Gazali İsrailoğulları'nın kıtlığa maruz kalma sebeplerinin İsrailoğulları'nın hatalarına bağlamaktadır. Bunun yanında Gazali kıtlığa maruz kalma sebeplerini dedikoducu olmalarına,[219] koğuculuk yapmalarına[220] ve haramla iştigal etmelerine[221] bağlamaktadır.

Bunların dışında Gazali Hz. Muhammed'in İsrailoğulları ile ilgili anlattığı bir kıssaya bağlı olarak (İsrailoğulları içinde bin sene yaşamış. Ömrü boyunca omzunda silahı Allah yolunda savaşmış bir adamın hikâyesi) ashabın çok etkilendiği ve Hz. Peygamber'e:

— Ey Allah'ın Rasulü! Bizlerde onun kazandığı sevabı kazanabilir miyiz? Dediklerini, Resulü Ekrem'in de Rabbine niyaz ettiğini ve bunun üzerine Cenab-ı Hakk'ın kendisine kadir gecesini ihya ettiğini bildirmektedir.[222] Bu olaydan da

[219] Gazali, *a.g.e.,* c. I, s. 1083.
[220] Gazali, *Kimya-yı Saadet,* s. 168.
[221] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Din,* c. I, s. 1084.
[222] Gazali, *Mukaşefetu'l-Kulûb,* s. 690.

anlaşıldığı üzere Gazali, aslında bu olaydan dolayı kadir gecesi bahşedilmiştir sonucuna varmamaktadır. Bu gecede yapılan ibadetler sebebiyle bin yıllık sevap kazanılabileceğini aktarmaktadır.

Gazali'nin, İsrailoğulları ile ilgili olarak aktardığı kıssalarla ilgili en büyük problem bu kıssaların delilleri ile herhangi bir açıklama yapmamasıdır. Gazali'nin bu konudaki rivayetleri senetsizdir. Bu sebepten dolayı aklımıza ilk olarak İsrailiyat olma ihtimali gelmektedir. Ayrıca Gazali rivayetlerinde genellikle "rivayet ediliyor ki" diye başlayan ifadelere yer vererek rivayetin niteliği, zamanı ve raviler hakkında bilgi vermemektedir.

Gazali, çok az örnekte İsrailoğullarıyla ilgili kıssaları, Kur'an-ı Kerimi delil gösterilerek aktarmakta ve konuyla ilgili olarak Kur'an-ı Kerimle bağlantı kurmaktadır. Örneğin:

İsrailoğulları'ndan bir rahip vardı. Onun zamanında şeytan bir kız çocuğunun boğazına sarılıp hastalanmasını sağladı. Sonra da kızın ailesine "bunun tedavisi ancak rahibin yanında mümkündür" diye ilka etti. Aile efradı kızı rahibin yanına getirdi. Rahibe yalvarıp yakardılar ve kızı kabul ettirdiler. Kız tedavi için rahibin yanında bulunduğu sırada şeytan rahibin yanına geldi ve vesvese verdi. Rahip kızı hamile bıraktı. Bu sefer şeytan, rahibe şu vesveseyi verdi. "rahip ne yapıyorsun? Şimdi rezil olacaksın! Kızın ailesi sana gelecektir. O halde kızı öldür. Çünkü senin için bundan başka çıkar yol yok! Eğer onlar sana kızın ne olduğunu sorarlarsa kızın vefat ettiğini söyle." Sonra şeytan kızın aile efradına gitti. Bunun üzerine, kızın aile efradı rahibe geldi. Kızın durumunu sordu. Rahip kızın öldüğünü söyledi. Onlar da rahibi öldürmek istediler. Bunun üzerine şeytan, rahibe gelip dedi ki: "Bütün bu vesveseleri veren benim, bana itaat edersen seni onlardan kurtarırım." Rahip "nasıl ve ne ile sana itaat

edeceğim" dedi. Şeytan "bana iki defa secde et" dedi. Bunun üzerine rahip, şeytana iki defa secde etti! Şeytan rahibe şöyle dedi: "Ben senden beri ve uzağım."[223] İşte bu rahip hakkında, Kur'an-ı Kerim'de şöyle buyrulmaktadır. "**Yahudileri savaşa teşvik etme hususunda münafıkların hali, şeytanın hali gibidir. Hani insana "kâfir ol" demişti de o insan kâfir olunca "ben senden beriyim, çünkü ben âlemlerin rabbi olan Allah'tan korkarım."**[224] Demişti.

Gazali bu konuyla ilgili Kur'an-ı Kerim'le bağlantı kurarak, sonra da kendi yorumunu yapmaktadır. "şimdi şeytanın hilelerine, rahibi nasıl bu büyük günahları işlemeye mecbur ettiğine dikkatle bak! Bütün bunlar bir sebepten doğmuştur. O da rahibin şeytana, itaat edip cariyeyi tedavi etmek için yanına kabul etmesidir. Bu "kabul ediş" kolay görünür. Hatta bunu kabul eden çoğu zaman bunu hayır ve hasene olarak görür ve şeytan gizli bir heva ile kendisine bunu güzel gösterir. Ve o da bunu hayır işleyen bir kimse gibi yapar. Ondan sonra iş kendisinin ihtiyarından çıkar. Bir kısmı diğer bir kısmını çekip davet eder. Öyle ki artık kurtuluş yolunu bir türlü bulamaz.[225]

Bu örnekte olduğu gibi Gazali, gerektiğinde Yahudilerle ilgili kıssaları Kur'an merkezli bir metotla açıklamaya çalışmakta ve ahlaki bir takım öğütler vermeyi esas almaktadır.

---

[223] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Din,* c. III, s. 85–86.
[224] Haşr/16.
[225] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Din,* c. III, s. 86.

V. BÖLÜM
İMAM-I GAZALİ'NİN YAHUDİLERLE İLGİLİ GÖRÜŞLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

İmam-ı Gazali'nin eserlerinde Yahudiliğe yaklaşımını inceleyen yabancı yazarların yazılarında karşımıza iki farklı tutum çıkmaktadır: Bunlardan birincisi, Gazali'nin mistik düşüncesinin belli ölçüde Yahudi kaynaklara borçlu olduğunu düşünen kesimdir(ki bu düşünceye sebep olarak Gazali'nin Yahudiliğe ait bazı kıssaları kullanması ve Eski Ahit'i okumuş olmasını görmektedirler.)[226] Diğer kesim ise "Gazali'nin dini literatür de ve tasavvufta seçkin bir konuma sahip olmasına rağmen eserlerinde Yahudiler ve Hıristiyanlar ile ilgili yeni bir yaklaşıma dair hiçbir ifade bulunmamaktadır"[227] diye düşünenlerdir.

Gazali'yi inceleyen yazarların da ifade ettiği gibi Gazali'nin eserlerinde Yahudileri ve Yahudiliğe karşı tutumunu inceleyeceğimiz konu başlıkları bulunmamaktadır. Onlara göre bunun temel sebebi de, onun eserlerinin çokluğu değil, belirgin bir konu üzerinden monografi yazmanın imkânsız oluşu[228] ve aynı zamanda Gazali'nin eserlerinde herhangi bir konu ile ilgili ayrıntılı bir çalışma yapmanın mümkün olmayışıdır. Onları bu düşünceye iten sebep de Gazali'nin eserlerinin üzerinde sistematik bir çalışma için temel araçların eksik olması ve kitaplardan güvenilmez ve ehil olmayan kişilerce basılan baskılarının kullanmak zorunda kalışlarıdır.[229]

---

[226] Smith, Margaret M. A., *al-Ghazali The Mistic,* Hijra İnternational Publishers, s. 114.
[227] Tarbiz, *a Quarterly for Jewish Studies,* vol XXXIII, no2, December 1963, s. 157.
[228] Hava Lazarus-Yafeh, *Jews And Christians in the Eriting of al-Ghazali, Studies in al-Ghazali,* Jerusalem, 1975, s. 438.
[229] Hava Lazarus-Yafeh, *Studies in al-Ghazali,* s. 439.

Ayrıca onlara göre; Gazali Yahudilik ve Hıristiyanlık ile polemiğe girmemek için oldukça dikkatlidir[230] ve spesifik bir konu olarak ele alınmamış olan Yahudilikle ilgili yorumlar çok dağınıktır.[231]

Bununla birlikte Gazali, Yahudilik hakkında çok az söz sarf etmiştir ama bu sözlerde konuyu ele alış biçimindeki yaklaşımı çok dikkat çekicidir. Onun bu konudaki yaklaşımı Yahudilik (veya Hıristiyanlık) aleyhine tartışmaya giren ilahiyatçı yaklaşımı değil ama fıkıh âliminin soğuk yaklaşımıdır.[232] Bu yaklaşımı değerlendirirken de Bağdat'ta müderris iken yazdığı ilmî bir risale olan el-İktisad fi'l-İtikad adlı eserden alıntı yapmaktadırlar. Bu eserde bir kişinin zındık veya kâfir olsa da, olmasa da sadece meşru olup olmayacağı sorusuna açıklık getiren Gazali, kimin kanının caiz olduğu, kimin mülkünün yasal korumada olmadığını, kimin Müslüman olmayan bir kadınla evlenemeyeceği ve kimin ebediyen cehennemde yanacağını şeriatın (ilahi kanun) belirlediğini ifade etmektedir. Şeriat ise zındıklığın yapısıyla ilgilenmez (ister cehalet, ahmaklık veya mizaç kaynaklı olsun) ama kim Allah'ın elçisi Muhammed'in sözlerini inkâr ederse kanı ve canı helal olan ebedi ateşe atılacak olan kâfir olur.[233] İşte bu açıklamalardan yola çıkan yazarlar, Gazali'nin yaklaşımını "tümü kuru bir fıkıh diliyle ifade edilen yazılardan oluşan fıkıhçı yaklaşımı" olarak değerlendirirler.

Yapılan bu çalışmalardan çıkardığımız en genel değerlendirme şudur ki; Gazali bazı konularda insafsızca eleştirilmektedir. Eleştirildiği konular ise genellikle; Gazali'nin Yahudilere, Yahudilikle ilgili bilgilere, İbranî diline hiç ilgi

---

[230] Tarbiz, *a Quarterly for Jewish Studies,* s. 157.
[231] Hava Lazarus-Yafeh, *Studies in al-Ghazali,* s.
[232] Hava Lazarus-Yafeh, *a.g.e.,* s. 440.
[233] Hava Lazarus-Yafeh, *a.g.e.,* s. 440.

göstermemesi ve farklı İslamî mezhepler hakkında tartışmalara katılmış ve onlar hakkında çeşitli kitaplar yazmış olmasına rağmen, İslam'dan önce gelen Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi dinlerle ilgilenmemiş olmasıdır.[234] Ayrıca İslam İmparatorluğunun hem doğusunda hem batısındaki selefleri arasında zirveye çıkmış olan bu dinler arası tartışmalara umursamaz davranması ve de hocalarının (Bakillânî, ö. 1013/404), ve İmamu'l-Harameyn el-Cüveynî (ö. 1085/475) bu tartışmalarda yer almış olmalarına rağmen Gazali'nin hocalarının rivayetlerine hiç değinmemiş olmasıdır.[235] (Nitekim Gazali, İmam-ı Cüveyni'nin "Şifâu'l-Ğalîl fî Beyâni mâ Vaka'a fi't-Tevrât ve'l-İncîl mine't-Tebdîl" adlı tahrifle ilgili meşhur eserinden hiç bahsetmemektedir.[236])

Ancak Gazali'nin tenkit edildiği konularla ilgili olarak konuyla ilgili çalışma yapan yazarlar arasında ihtilaf vardır. Örneğin; Gazali'nin mistik düşüncesini belli ölçüde Yahudi kaynaklarına borçlu olduğu görüşünü savunan kesim, Gazali'nin Yahudi kaynaklarına yöneldiğini ve Eski Ahit'i okuyup bildiğini aktarmaktadır. Bunlar delil olarak da "melekut" sözcüğünü sunmakta ve melekut sözcüğü Aramice olmasına rağmen Gazali'nin âlem el-melekût üzerinde durmasını büyük olasılıkla bu sözcüğün Kur'an-ı Kerim'deki kullanımına ve yeni Eflatuncu kaynaklardan alınmış olması anlamına bağlamaktadırlar. Aynı zamanda Gazali'nin sık sık Eski Ahit kaynaklarından ve Yahudi örfünden gelen Adem, Musa, Davud, Süleyman, Yunus, Eyüp ve diğer Eski Ahit figürleriyle ilgili alıntılar yapmasını, ulaşabildiği kesin bir eser olan Davud'un sözleri ve Ahbar'ı Davud'a sık sık başvurmasını ve ayrıca

---

[234] Hava Lazarus-Yafeh, *a.g.e.,* s. 438.
[235] Hava Lazarus-Yafeh, *a.g.e.,* s. 438.
[236] Abdu'l Melik bin Abdillah el Cüveyni ,Şifa'ul-Ğalil Fi Beyani Ma Vaka'a Fi't-Tevrat ve'l İncil Mine't-Tebdil,Ayasofya Kütüphanesi No: 2246,2247'de kayıtlı

onların manevi mirasına çağırmak için Tevrat ve Zebur'a, Musa ve İbrahim'in suhuflarına başvurmuş olmasını delil göstererek, Gazali'nin sık sık kendi öğretisini açıklamak için Yahudi kaynaklara başvurduğunu[237] bildirmektedirler. Diğer kesim ise aksini iddia edip araştırma yapmadığına değinmektedir.

Bu konuyla ilgilenen yazarların Gazali'nin Yahudilik ve Yahudiliğe yaklaşımını değerlendirmelerini yanında, bir de Gazali'nin kitaplarından alıntı yaparak düşüncelerine örnek teşkil edecek deliller sunmaktadırlar. Gazali'nin üzerinde yoğunlaşan bu yazarların belirttiği gibi Gazali, İslam hukukunu iki bölüme ayırmıştır. Birincisi; Bu dünya ile uğraşan fıkıh el-Dünya, ikincisi ise; insanın nefsi ve ahirete yönelik amelleriyle uğraşan fıkıh el-Nefs dir. Müslüman hukukçular nesillerdir bu konuya yoğunlaşmış olmalarına rağmen dünyaya ait olan fıkıh diğerinde daha aşağı mertebededir. Ahirete yönelik fıkıh ise kalbin hastalıklarına ve tedavi yollarına işaret ederek insanı ahiret için hazırlar. İşte Gazali için "diğer dinler sorusu" bu dünyaya ait bir meseledir ve dinî tecrübe ve bireyin ahlakî gelişmesi için bir önem arzetmektedir.[238]

Bu yazara göre Gazali, Yahudilik karşıtı münakaşaları boş ve tehlikeli gördüğü için eleştirilmektedir. Fakat bu yazarlar Gazali'nin niçin böyle yaklaştığı konusuna hiç değinmemektedirler. Oysa Gazali bu düşünce sistemini kendi belirlemiş değildir. O, Hz. Muhammed'in ashabını bu tür tartışmalardan men etmesini baz alarak böyle bir yaklaşımı benimsemektedir.[239]

Bu yazara göre Gazali, Yahudilerle münakaşaya girmeyi gereksiz görmektedir. Ama bir o kadar da komşuluk ilişkilerine önem vermektedir. Çünkü

---

[237] Smith, Margaret M. A., *al-Ghazali The Mistic,* s. 115.
[238] Hava Lazarus-Yafeh, *Studies in al-Ghazali,* s. 447.
[239] Gazali, *İhya'u Ulûmi'd-Dîn,* c. III, s. 1063.

Gazali'nin inancına göre; bir kimse ister Müslüman olsun, ister kâfir olsun, komşularına karşı iyi davranmalıdır. Çünkü Hz. Muhammed "ister kâfir, ister Müslüman olsun her hangi bir kimseye kötü söz söylemeyi yasaklamıştır."[240] Aslında Gazali'nin Yahudilerle münakaşayı gereksiz görmesinden dolayı eleştirilmesi ve komşuluk ilişkilerine sahip çıkmasından dolayı yüceltilmesinde de birbirini anlam itibariyle destekleyen bir mana vardır. Çünkü komşuyla iyi geçinmek isteyen kimse onunla laf kalabalığına girip mücadele etmez. Onlarla iyi geçinme yolları bulur. Dolayısıyla Gazali burada gereksiz manada eleştirilmektedir.

Bu araştırmaya göre, Gazali'nin bu yaklaşımlarıyla birlikte Gazali, Yahudi ve Hıristiyanları "ikinci sınıf vatandaşlar" olarak Müslümanların zimmetinde olduğunu vurgulamak için hadisler rivayet etmektedir diye eleştirmektedir. Buna sebep olarak da, Gazali'nin Müslümanlara muhalif davranması ve Müslümanların Yahudileri önce selamlamaması gerektiği sözü gösterilmektedir.[241] Ancak Hava Lazarus-Yafeh'in "Gazali, Yahudileri ikinci sınıf vatandaş olarak görmektedir" yorumu maksadını aşan bir cümledir. Çünkü Hava Lazarus-Yafeh Gazali'yi bu şekilde düşünmeye sevkeden sebepleri aktarırken, Gazali üzerinde çalışma yapan filolog ve yorumcu Murtaza el-Zebidî'nin "Bir zımmi harbi gibi değildir. Onun canını ve malını koruduğu gibi, onun onurunu da koruyan İslam şeriatine göre ona zulmetmeme hususunda Müslüman ile aynı hakka sahiptir" sözlerine yer vermektedir.[242] Eğer bir ülke de zımminin canı ve malı kelle vergisi karşılığında güvence altına alınıyorsa, o insan nasıl ikinci sınıf vatandaş olarak değerlendirilebilir. Yazarın bu tezatlığı yansıtmasının yanında, ayrıca Gazali'nin,

---

[240] Hava Lazarus-Yafeh, *Studies in al-Ghazali,* s. 441.
[241] Hava Lazarus-Yafeh, *a.g.e.,* s. 441.
[242] Hava Lazarus-Yafeh, *a.g.e.,* s. 443.

kuraklık yıllarında yağmur duasına katılmaları için zımmileri hoş görmesine değinerek, 'pek çok alimin tersine onun bu vesileyle söylediklerinin zımmilerin insanî saygınlığını tanımayı yansıttığını ifade etmesi'[243] de "Gazali, Yahudileri ikinci sınıf vatandaş olarak görüyor" düşüncesine ters düşmektedir.

Ayrıca bu yazarın üzerinde en fazla durduğu konulardan birisi Gazali'nin taklidi iman konusuna bakışıdır. Gazali sık sık her kişinin imanını dürüst, akli, duygusal ve ahlakî çabalarla elde etmesini isteyerek zahiren ikrar edilmiş imanı tenkit eder.

Aynı zamanda Gazali, özellikle halk içinde inancın temellerini atmada taklidin etkisini kabul eder ve bu inancın insanların kalbinde zayıflamasına karşı uyarır. Bu tür taklidin de Yahudiler ve Hıristiyanlar arasında olduğunu farz eder. Onları geleneksel inançlarından sıyrılmaları, doğruyu araştırmadıkları ve duydukları gibi inandıkları için de tenkit eder. Ancak Gazali, Yahudiler inançlarını dalalet üzerine bina etseler bile, onlar kendi dinleri üzerine bırakılmalıdır. Herkes inancını kendine yeteceği ve yapabileceğinin en iyisine ulaştırmak için çaba göstermelidir, hiç kimse arkadaşının inancını ıslah etmeye yeltenmemelidir.[244] Düşüncesinde olduğu içinde eleştirilmektedir. Ancak bu düşünce Gazalinin tek başına vardığı sonuç değildir. Ayet-i Kerim'e de buyrulduğu üzere '**din de zorlama yoktur**'[245] anlayışı İslam kültürünün temelin de olan bir anlayıştır.

Tüm bu bilgiler ışığında, bu yazarların vardığı sonuçları aktarırsak, Gazali, zamanın tasavvuf ve ilahiyat literatüründe tek olmasına rağmen onu diğerlerinden ayırmak mümkün görülmemektedir. Çünkü Gazali, yazılarında aklî ve dinsel

---

[243] Hava Lazarus-Yafeh, *a.g.e.,* s. 445.
[244] Hava Lazarus-Yafeh, *a.g.e.,* s. 448.
[245] Bakara/256

yaşama yeni bir ahlakî ve psikolojik bir yaklaşımın temellerini atmasına rağmen gayri müslimler için yeni bir şey ortaya koymamakla birlikte dağınık bilgiler sunmaktadır ve onun bu konudaki dağınık bilgileri yine de önemlidir. Burada bunu "bu dünyaya ait hukuk" dairesine koyarsak yabancı dinlere karşı olan bu polemik literatürünü geri plana atmak ve Müslümanları kendileri geliştirmek ilkesine yönlendirmek istemesini görmemek mümkün değildir.[246] Ayrıca Gazali daha önceki sufiler gibi, Yahudilik ve Hıristiyanlığa karşı tutum sorununu kişinin ahirete hazırlığı ve ahlaki gelişimi noktasında değerlendirdiği için önemli addetmektedir. Bu dinin mensupları ile yapılan münakaşaları, Allah'ın onlar için vermiş olduğu hükmü değiştirmeyecek boş bir uğraş olarak görmektedir.

Ancak bu yazarlar Gazali'yi gayri müslimler için yeni bir şey ortaya koymamakla suçlamalarına rağmen, Gazali'nin var olan bilgilere yeni bir ölçüt getirmesini kendileri değerlendirirler ve derler ki: "Her lanet çirkindir. Çünkü lanet okunan kişinin Allah'ın mirasından uzaklaşma ifadesi bulunmaktadır. Genelde zalimlere ve kâfirlere lanet okumaya izin vardır. Çünkü onlar yaptıklarıyla kendilerini Tanrı'dan uzaklaştırmışlardır. Bu yüzden, "bu lanet inanmayan Yahudi kâfir olarak ölürse üzerine olsun, Müslüman olarak ölecek olursa üzerine olmasın" şeklinde bir orta yol formüllü bulmak tercih edilmelidir Ancak bu orta yol formülü avama açıklanmaması gereken bir konudur.[247] Ancak Gazali lanet okumayı günümüz insanına uygun görmez. Bu bir Yahudi bile olsa bu zararlı olabilir. Çünkü o belki Müslüman olacak ve Allah'a yakın biri olarak ölecektir. Bu örnekte

[246] Hava Lazarus-Yafeh, *a.g.e.,* s. 450.
[247] Hava Lazarus-Yafeh, *a.g.e.,* s. 443.

görüldüğü gibi Gazali, gayri Müslimler için yeni bir şey ortaya koymamakla suçlanmış olmasına rağmen burada farklı ve geniş bir bakış açısı sunmaktadır.

Ayrıca Gazali, eski görüşlere farklı olarak yorumlar getirmekle birlikte fikrî gelişiminde bazı konularda hiçbir değişme göstermeden ilerlemekle tenkit edilmektedir. Bu yazar Gazali'nin el-İktisad fi'l-İtikad adlı eserinde küfrü değerlendirmesiyle ilgili olarak; küfrü "Allah'ın elçisi Muhammed'in sözlerini inkâr eden kâfirler" diye tenkit etmektedir. Ve yukarıda sözü edilen konu, Gazali'nin uzlet ve aile için Bağdat'ı terk ettikten sonra yazdığı diğer bir kitabı olan Faysalu't-Tefrika beyne'l-İslam ve'l-Zındıka'da tekrar edilir. Burada da bu konu aşağıdaki yorum ile özetlenmektedir: "Her kâfir, Peygamber'in sözünü inkâr edendir ve Peygamberin sözünü inkâr eden herkes de kâfirdir."[248]Bu iki kitap arasında bağlantı kuran bu yazar, Gazali'nin hayat tarzındaki değişikliklere rağmen, Gazali'nin bu konudaki görüşünde hiçbir gelişme (değişme) yoktur diye Gazali'nin düşüncesini tenkit etmektedir. Ancak bu konuda veya herhangi bir konuda düşüncesini değiştirmiyor diye bir alimin eleştirilmesinin saçmalığı yanında kendi düşüncelerine uymuyor diye bir alimin yok sayılması bilimin objektifliğine zarar getirir mahiyettedir.

Bütün bunlardan anlaşıldığı gibi İmam-ı Gazali Yahudi kutsal kitaplarına hakim olmakla birlikte, Yahudilerle ilgili ileri sürdüğü görüşlerde çok orijinal fikirler ortaya koymakta, ancak mensup olduğu İslam Dini'nin genel görüşlerinin dışına çıkmamaya itina göstermektedir.

---

[248] Hava Lazarus-Yafeh, *a.g.e.,* s. 440.

Bunların haricinde Hava Lazarus Yafeh, Gazali'nin İslam devleti zimmetinde yaşayana ve güvence altında bulunana zımmilerle ilgili olarak "özellikle günlük hayatta Yahudilerle temas kurmaktan veya iş ilişkisine girmekten kaçınılmalıdır. Çünkü bu dostluk Allah'ın hoşuna gitmeyen ve Kuran'da yasaklanmış bir eylemdir" ifadesini nakletmektedir. Ancak bizim çalışmalarımıza göre bu ifadeler pek tutarlı görülmemektedir. Çünkü Gazali'yle ilgili olarak, Hz. Muhammed döneminde Yahudilerle sosyal ilişkilerini değerlendirirken Hz. Muhammed'in günlük hayatta Yahudilerle temas kurmaktan kaçınmadığının örneklerini Gazali'nin eserlerinde görmekteyiz.[249] Ayrıca iş ilişkileriyle ilgili olarak İmam-ı Gazali, Yahudilerle yapılan muameleleri sahih görmektedir. Sadece Kuran'ın ve Müslüman kölelerin satışını, harp döneminde ise silah satışını yasaklamaktadır.[250]

[249] Gazali, *Kimya-yı Saadet,* s. 185.
[250] Gazali, *a.g.e.,* s. 205.

SONUÇ

İmam-ı Gazali'nin eserlerinde Yahudiliğe yaklaşımı konulu yapmış olduğum tez çalışmasında, bir takım güçlüklerle karşılaştım. Bunların başında Gazali'nin eserlerinde bu konuyla ilgili sistematik bir düzenin olmayışı gelmektedir. Gazali Yahudilerle ilgili yaklaşımında genellikle İslamî görüşleri merkeze alarak bir yaklaşım sergilemekte, bazen de bu konuda değerlendirmelerden kaçınmaktadır.

Ancak Gazali'nin eserlerinde Yahudilerle ilgili konularda Yahudi kutsal kitaplarından bir takım nakiller vermekle beraber, verilen bilgiler Yahudi kutsal kitaplarıyla tam bir uyum göstermektedir. Ayrıca bazı bilgiler de uymamaktadır. Muhtemelen bu, Gazali'nin kullandığı kutsal kitap metinlerinin elimizdeki kutsal metinlerle tıpa tıp aynı olmayan bir metin farkından kaynaklanma ihtimali vardır.

İmam-ı Gazali, Yahudilerle ilgili birçok konuya da değinmemektedir. Mesela tahrif konusunda hocası İmam-ı Cüveyni "Şifau'l-Galil fi Beyan ma Vakıa fi't-Tevrat ve'l-İncil mine't-Tebdil" adlı bir eseri olduğu halde Gazali tahrif konusuyla doğrudan ilgilenmemiştir. Burada kanaatimce iki husus önem arz etmektedir: **Birinci husus,** Gazali'nin sükût etmesi, tahrif konusunda kesin bir kanaate sahip olmadığını gösterme ihtimali vardır. **İkinci husus** ise, Yahudileri rencide etmeme gibi bir eğilime sahip olabilir. Fakat bu nokta da bazı yerlerde Yahudileri kâfirlikle itham ettiği halde bu konuda Gazali'nin çelişki içinde olduğu dikkatimizi çekmektedir.

Gazali'nin Yahudilerle ilgili değerlendirmelerini genel hatlarla üç noktada toplayabiliriz:

a. Yahudileri itikatlarıyla ilgili değerlendirme: Gazali bu konuda Yahudileri itikadî yönden tenkit etmekte ve hatta onların peygamberi yalanladıkları için kafir olduklarını belirtmektedir. Ancak Berahime ve Dehriyye'nin kâfirlik noktasında Yahudilerden daha evla olduklarını bildirmektedir.

b. Yahudileri amelleriyle değerlendirme: Gazali burada da Yahudilerin amellerini tenkit etmekte ve Müslümanların onları taklit etmemeleri konusunda uyarmaktadır. Hatta Yahudilere sakalda ve bıyıkta, sünnet olma adetlerinde, ibadet esnasındaki uygulamaları konusunda muhalif davranılması gerektiğinin altını çizmektedir.

c.Yahudileri sosyal ilişkiler açısından değerlendirme: Gazali bu konuyla ilgili olarak Yahudilerle ilişkileri koparmamaya itina göstermekte ve Hz. Muhammed'in uygulamalarını örnek almamız gerektiğini bildirmektedir.

Sonuç olarak İmam-ı Gazali Ehli Kitab'ın kurtuluşu konusunda peygamber sesi duymayan, kendisine Kuran'ın tebliği ulaşmayan, ancak kendi diniyle iyi ameller işleyen Yahudi ve Hıristiyanların kurtulma ümitlerinin olduğu konusunda kanaat belirtmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

GAZALİ, İhya'u Ulûmi'd-Dîn (I-V), Terc: Ali ARSLAN, Merve Yayınları, İstanbul, 1993.

GAZALİ, İhya'u Ulûmi'd-Dîn, Terc: Ahmet Serdaroğlu, Bedir Yayınevi, İstanbul, tsz, c. I, s. LXII

GAZALİ, el-İktisad fi'l-İtikad, Terc: O. Zeki SOYYİĞİT, Sönmez Neşriyat Yay., İstanbul, 1971.

GAZALİ, Kimyayı Saadet, Terc: Ali ARSLAN, Merve Yay., İstanbul, 1996.

GAZALİ, Minhâcu'l-Âbidîn, Terc: Ali KAYA, Semerkant Yay., İstanbul, 2004.

GAZALİ, Mukâşefetu'l-Kulûb, Terc. Ali KAYA, Semerkant Yay., İstanbul, 2005.

GAZALİ, el-Munkiz mine'd-Dalal, Terc: Ali KAYA, Semerkant Yay., İstanbul, 2006.

GAZALİ, el-Munkiz mine'd-Dalal Şerhi ve Tasavvufi İncelemeler, Şerh eden: Abdulhalim Mahmud, Terc: Salih Uçan, Kayıhan Yay., İstanbul 1997.

GAZALİ, Tehafut el-Felaside, Çev: Dr. Bekir Karlığa, Çağrı Yay., İstanbul, 1981.

GAZALİ, Faysalu't-Tefrika Beyne'l-İslam ve'z-Zındıka (Resâilu'l-İmami'l-Gazali, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 1421/2000).

HAVA LAZARUS- YAFEH, Jevs and Christions in the Writings of al-Ghazzali, STUDIES IN AL GHAZZALİ, Jerusalem, 1975.

HAVA LAZARUS- YAFEH, Etude Sur La Polemıgue İslamo-Chretıenne ,Extrait de la Revue,des Etudes İslaigues Anne Paris,1969/2, Türk Çeviren:Prof. Dr. Mehmet AYDIN ,Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi, cilt XLV.s.2,2004

ÇAĞRICI, Mustafa, "Gazzâlî", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (13), Güzel Sanatlar Matbaası, İstanbul, 1988.

Tarbiz, a Quarterly for Jewish Ssudies, vol XXXIII, no 2, Dec., 1963.

SMİTH, Margereth M. A., al-Ghazzali the Mystic, Hijra İnternational Publishers,

ŞERİF, M. M., İslam Düşüncesi Tarihi, Türkçe Baskı Editörü: Mustafa Armağan, İnsan Yay., İstanbul, 1990.

ŞARKAVİ, Dr. M. Abdullah, Hrıstiyanlık Üzerine Denemeler, Terc: Doç. Dr. Osman Cilacı, Beyan Yay., İstanbul, 1998.

ESKİ AHİT ,The Bible Society İn Turkey,Kitabı Mukaddes Şirketi, Ohan Matbaası, İstanbul, 2003.

CÜVEYNİ,Abdu'l Melik bin Abdillah ,Şifa'ul-Ğalil Fi Beyani Ma Vaka'a Fi't-Tevrat ve'l İncil Mine't-Tebdil, Ayasofya Kütüphanesi No: 2246, 2247'de kayıtlı.

AYDIN ,Prof. Dr. Mehmet, Müslümanların Hristiyanlara Karşı Yazdığı Reddiyeler ve Tartışma Konuları, Ankara,1998